

AMOS-ETVN (Jg. 3, 2 - juni 2006)

Woord vooraf

Na Wroclaw, Praag en Wenen mag de afdeling Nederlands van de Universiteit Debrecen zichzelf presenteren. We zijn een jonge en dynamische afdeling en hopen dat ook nog lang te blijven. Aan de Universiteit Debrecen wordt sinds 17 jaar Nederlands gegeven, en sinds 1999 zijn we een zelfstandige opleiding. Van de kant van de studenten bestond voor de opleiding altijd een grote interesse. Alleen al in het afgelopen jaar meldden zich vier keer meer studenten voor de opleiding Nederlands in Debrecen aan dan wij konden aannemen. Het aantal medewerkers schommelt altijd rond zeven personen. Enkele collega's gingen na een paar jaar weg uit Debrecen en zochten een nieuw bestaan elders, andere kwamen naar Debrecen en vonden er een nieuwe thuis. Hoe het hen ook verging, het contact met de oud-collega's bleef bestaan. En daar zijn we erg blij om. We mochten hun persoonlijke leven en ook hun carrière op voet volgen. En dat wij ons met hen nog steeds verbonden voelen, daar is dit nummer van AMOS-ETVN ook een bewijs van.

AMOS-ETVN is een tijdschrift voor de Neerlandici in de regio. Daarom stellen wij in dit nummer onze oude en ook nieuwe collega's voor. Hun bijdragen tonen goed waar ze mee bezig zijn.

De afdeling Nederlands van Debrecen wenst u veel leesplezier!

Juni 2006

Gábor Pusztai

INHOUD

1. **Katalin Balogh:** Over thema's en motieven in de literaire en muzikale vormanalyse
p.3
2. **Péter Eredics:** Ungarische Studenten auf niederländischen Universitäten und Athenäen p.12
3. **Gábor Pusztai:** Wilden en geciviliseerden p. 25
4. **Gert Loosen:** Tom Lanoye als eerste Antwerpse stadsdichter p. 30
5. **Márta Kántor-Faragó:** Kausalkonjunktionen des Niederländischen p. 39

Katalin Balogh: Over thema's en motieven in de literaire en muzikale vormanalyse

Katalin Balogh Universiteit Debrecen

De begrippen 'thema' en 'motief' zijn in verschillende kunstdisciplines in gebruik. Het onderscheid tussen de twee wordt aangewend in zowel de literaire als de muzikale analyse. Maar het blijft de vraag of dit op een overeenkomstige of identieke manier gebeurt. Daarover bestaan uiteenlopende meningen.

Muziektheoretici hebben hun bijzondere invulling van de begrippen, en niet altijd stemt die overeen met wat literatuuronderzoekers er onder verstaan. Misschien zijn literatuuronderzoekers méér dan musicologen geneigd de twee begrippen gemeenschappelijk op de twee kunstgebieden te betrekken. Zo zal men ook de indruk opdoen dat het gebruik van de twee begrippen in de muziektheorie (zie hierna bijv. Theo Willemze, Sem Dresden en Michel Philippot) strenger is, omdat het in een meer afgrenzende zin gebeurt.

Omgekeerd stelt men vast dat in het literatuuronderzoek de begrippen in een meer algemene zin worden aangewend, soms voor elkaar worden gebruikt, en bovendien worden verbonden met woorden als 'concept' en 'idee'.

De vraag die ik moet stellen is hoe wij thema en motief van elkaar kunnen onderscheiden. Wat is een thema? Waar begint het thema en waar eindigt het motief? Ik wil kort ingaan op enkele belangrijke bevindingen betreffende thema en motief uit de literatuurwetenschap en de musicologie.

In het *Lexicon van literaire termen* [1] lezen we bij de term 'thema' de volgende definitie:

[Het thema is] De algemene grondgedachte van een literair werk die, in tegenstelling tot het semantisch-structureel motief, in een tekst aanwezig kan zijn –als semantische structuur van gelijkenissen en verschillen– zonder expliciete verwoording. Het thema wordt geabstraheerd uit de concrete motieven die het handlingsverloop of de situatie bepalen. (...) Het thema is aldus een metatalige herformulering van het grondmotief van een werk, waar vaak in de titel of ondertitel naar verwezen wordt.

Het woord 'motief' is afgeleid uit het Latijn, *motus* [van: *moveo*] wat betekent: 'beweging', 'het bewegen'. De volgende betekenissen zijn ermee verbonden: werkzaamheid, het in beweging brengen –bijvoorbeeld van de geest, van het gemoed– [*moveo*]. Motief is, in die van het Latijnse stamwoord afgeleide betekenis, dat wat in beweging brengt. In het hiervoor vermelde *Lexicon* wordt het motief vanuit twee gezichtspunten bestudeerd: a) een historisch vergelijkend gezichtspunt, b) een structureel gezichtspunt.

In een historisch-comparatistische benadering wordt het motief bepaald als:

(...) een semantische eenheid die ongewijzigd of met lichte variaties in die werken voorkomt. [2]

Vanuit een structureel gezichtspunt is het motief (binnen één werk):

(...) de kleinste, verder ondeelbare betekenis-eenheid van de vertelde geschiedenis. (...) Op basis van hun meer of minder duidelijke syntactische functie kan men een onderscheid maken tussen dynamische en statische motieven. De eerste hebben betrekking op de gebeurtenissen van de geschiedenis en worden ook verhaalmotieven of intrigemotieven genoemd. Statische motieven hebben betrekking op situaties en bepalen veeleer de sfeerschepping en karaktertekening. [3]

Over het algemeen wordt betreffende de motieven gezegd dat ze bij de lectuur eenheid scheppen (maar dat wordt, zoals ik zal tonen, ook van thema's gezegd):

Zowel de dynamische als de statische motieven worden bij de lectuur (...) als gemeenschappelijk kenmerk van uiteenliggende lijnstukken opgevat (...) waardoor men delen als één continue lijn, als één geheel gaat zien. [4]

Het *Lexicon* verder volgend kan worden opgemerkt dat een element in een tekst op zich nog geen motief is. Het element moet daarvoor eerst een 'motiefwaarde' krijgen. Dat is volgens dezelfde bron, alleen maar mogelijk in een cultureel bepaalde context waar binnen het wordt gelezen.

Het meest in het oog springend onderscheid tussen 'thema' en 'motief' is, volgens de auteurs van het vermelde werk, dat het thema abstracter is en in een tekst vaak niet eens wordt uitgesproken, terwijl het motief juist een concreet vaak terugkerend element is. Ik wil hierbij opmerken dat andere auteurs, in het bijzonder E. van Boven en G. Dorleijn [5], een andere mening zijn toegedaan. Deze auteurs delen de motieven in twee groepen in: de concrete én de abstracte motieven. In de eerste groep plaatsen zij de 'verhaalmotieven', de 'statische motieven' en de 'leidmotieven'. In de tweede groep plaatsen zij het bij uitstek abstracte element: het 'hoofdmotief' of het 'grondmotief'. Naar mijn mening is bij de vermelde auteurs 'hoofdmotief' synoniem van 'thema', hoewel zij toegeven dat de twee begrippen naar herkomst en volgens betekenis van elkaar verschillen. Of het hiermee duidelijker wordt is maar de vraag, zeker wanneer we bij hen lezen:

'Motief' is een typisch structuur-analytisch begrip dat voor verhalende teksten bruikbaar is, terwijl het ruimere begrip 'thema' bij de interpretatie van de gedichten beter toepasbaar is. [6]

Frank C. Maatje houdt er in zijn boek *Literatuurwetenschap* een complexere voorstelling op na. Hij brengt drie termen in één eenheid samen: 'thema', 'stof' en 'idee'. Volgens hem impliceert de 'stof' een veelheid aan inhoudelijke elementen, terwijl bij het 'thema' veelal de "gedachte" overheerst "die veelheid onder één noemer brengen." [7] Dit laatste zullen we ook ontmoeten naar aanleiding van Jean-Pierre Richard's visie over het 'thema' als "organiserend beginsel". Bij dezelfde gedachte sluiten ook E. van Boven en G. Dorleijn aan. Zij beweren meer expliciet dat de verschillende elementen onder één noemer kunnen worden gebracht. Het bepalen van die noemer zou dan afhangen van de interpretatie van de lezer omdat die de enige persoon is die beslist over een gemeenschappelijke semantische notie die de verschillende elementen met elkaar verbindt.

Maar laat ik terugkeren tot wat Maatje in zijn vermeld boek als onderscheid tussen 'thema' en 'motief' heeft aangeduid. Het 'motief' is het kleinste structurele element dat in "het afzonderlijke werk nog een significante betekenis" heeft. Hij vergelijkt het met het morfeem dat, in de linguïstiek, het kleinste betekenisdragende element is. Het 'motief' is dan, in overeenstemming met het morfeem, het "literairwetenschappelijk morfeem". Wanneer een

onderzoek zich richt op de verschillende motieven, verlaat men het domein van de structurele motieven om dat van de inhoud te betreden. Hier spelen ‘stof’, ‘thema’, en ‘idee’ een rol. Zo kan de onderzoeker in een literair werk ook motieven ontdekken die niet allemaal van even groot belang zijn. Het ‘motief’ als kleinste structurele element ontleent zijn betekenis aan zijn verbindende functie:

Voor de totale structuur van een werk, pleegt men het begrip motief te reserveren voor die kleinste structurele eenheden, waarvan de significante betekenis tot uitdrukking komt in hun verbindende functie. [8]

Wat houdt de “verbindende functie” in? Volgens Maatje gaat het om de klemtoon op –en dus de beklemtoning van– bepaalde elementen die mogelijk in het literaire werk ook worden herhaald. Als een motief “zich door een *letterlijke of bijna letterlijke herhaling* aan de lezer of toehoorder in het bijzonder opdringt, noemt men het ook wel een LEITMOTIV.” Maatje voegt daar aan toe dat een leidmotief tegelijk ook de *idee* van het werk kan vertegenwoordigen. Maar daarmee komen we wel erg dicht in de buurt van wat door andere auteurs een thema wordt genoemd.

Een wat andere, maar niet noodzakelijk met Maatjes bepalingen onverenigbare, benadering trof ik aan bij Paul Hadermann [9]. Ook hij tracht een duidelijk onderscheid te maken tussen de termen ‘thema’ en ‘motief’. Over het ‘thema’ zegt hij:

Het thema beschouw ik als een statisch, veelal vooraf gegeven, op zichzelf staand semantisch element. Het betreft een vastomlijnde, conceptuele betekenis en kan, (...) “être présent (...) au long du texte et même dans l’ensemble de la littérature (...)” [10]

Hadermann kent aan het thema twee eigenschappen toe. In de eerste plaats kan een auteur een thema produceren in de vorm van een concept, een mythe, een plaats of een fundamenteel beeld. In de tweede plaats heeft een thema “meestal een eenzijdig denoterende functie” [11]. Dit betekent dat het thema in een strikte of expliciete zin betekenis aanduidt. Op die manier zorgt het thema voor de semantische eenheid, waarbij het als een statische invariant optreedt rond welke zich de dynamische en veranderlijke motieven scharen.

Daar ligt, volgens Hadermann, het verschil met het ‘motief’. Dit is nooit zo strak of expliciet bepaald. Het heeft een open en veelzijdig karakter. Het speelt een “dynamische” rol voor zover het structurerend optreedt, wanneer het in een tekst onverwacht verschijnt en misschien in het proces van het schrijven is te voorschijn gekomen als in een impuls (en dus impulsief getint is). Maar het kan ogenblikkelijk weer verdwijnen en dan later weer even plots te voorschijn komen in het geheel van het artistieke betekenisproces.

Het motief produceert een connoterende betekenis en draagt ertoe bij niet alleen de thematiek te illustreren of te nuanceren maar door recurrentie, variatie en contrast het scheppingsproces en de structuur te oriënteren, hetzij in een afzonderlijk werk, hetzij binnen een geheel van werken. Het speelt een semantische én een structurele rol, en houdt dus het midden tussen het thema en het matrijs. [12]

Twee opmerkingen betreffende het citaat. Ten eerste zal het opvallen dat Hadermann met betrekking tot de werking van het ‘motief’ termen gebruikt die ook een muzikale betekenis hebben. Het gaat in het bijzonder over ‘recurrentie’ –reprise of herneming betreft recurrentie of terugkeer–, variatie en contrast. In zijn artikel verwijst de auteur overigens naar de

betekenis van de termen ‘motief’ en ‘thema’ in de muziek. Ten tweede wordt het begrip ‘matrijs’ gebruikt. Wat kunnen we daaronder verstaan? Hadermann is van mening dat de matrijs een vorm is waaruit de motieven ontstaan of worden gegenereerd. De matrijs is dan “een kleine, zuiver formele eenheid waarvan de rol te vergelijken valt met die van het foneem, de ritmische constante of het recurrerende zinspatroon.” [13] Het foneem –hier dus gebruikt naast en verschillend van het morfeem– is “de kleinste klankeenheid die een betekenisverschil aangeeft” (volgens Van Dale). Het morfeem is, zoals men weet, het “kleinste betekenisdragende *vormelement*” in de taal [14].

Hiermee zijn de verschillende betekenissen en betekenisoverdrachten mij niet altijd duidelijk. Het onderscheid tussen ‘motief’ en ‘matrijs’ komt mij, voor zover het geen poëzie betreft, niet altijd helder voor de geest te staan. ‘Matrijs’ wordt een “zinledig structurelement” genoemd “dat patronen levert voor de genese van de motieven en van de globale compositie” [15]. Het heeft geen betekenis op zich, het is niet “connotierend”, alleen maar formeel. Het is een mechanisch herhalingselement, zoals rijm. Rijm heeft op zichzelf geen betekenis, maar het herbergt motieven en maakt hun genese mogelijk.

Eén punt uit de bijdrage van Hadermann lijkt mij vanuit mijn inhoudelijk en methodologisch gezichtspunt misschien wél belangrijk, in het bijzonder dat een motief zijn volledige betekenis kan krijgen in het geheel van het werk van een auteur.

Laat ik hierbij terloops herinneren aan wat Martien de Jong in verband met de begrippen ‘motief’ en ‘thema’ schrijft. Het thema is “een bondige, duidelijk herkenbare melodie die als uitgangspunt voor een compositie van grotere allure dient” en het bestaat uit “kleine, hechte, compact opgebouwde cellen, die *motieven* genoemd worden.” De auteur merkt op dat het ‘thema’ ook wel eens een afgeronde muzikale gedachte wordt genoemd, terwijl de motieven fungeren als de “kleinste elementen in de muzikale zinsontleding.” M. de Jong preciseert dat een abstract literair thema bij de lezer fungeert als een structurerende kracht, precies zoals het formele muzikale thema bij de luisteraar een bewogenheid veroorzaakt die wij “muzikale gedachte” kunnen noemen. De componist beschouwde het zelf misschien eerder als een muzikale inval of een muzikaal idee [16]. Opmerkelijk is bij dit alles dat de auteur meent dat er geen distinctie moet worden gemaakt tussen het gebruik van de termen –‘motief’ en ‘thema’– binnen het gebied van de muziek en binnen dit van de literatuur.

Op dat punt verschilt de musicoloog en Gustav Mahler–bibliograaf, Simon Micha Namenwirth met M. de Jong van mening [17]. Het muzikale motief verschilt in menig opzicht van het literaire motief, hoewel een gemeenschappelijke studie van beide op een geïntegreerde manier mogelijk is op grond van de vergelijkbare eigenschappen. Maar voorzichtigheid is geboden bij het transponeren van betekenissen van het ene domein –dat van de muziek– naar het andere –de literatuur of de andere kunsten. Het ‘motief’ is in de literatuur altijd met de taal verbonden. Ideeën, concepten en inhouden worden door middel van de geschreven taal geëvoceerd. En hoewel wij geneigd zijn ook de muziek als een ‘taalsysteem’ te benaderen, kunnen wij dit nooit letterlijk opvatten. Voor Namenwirth gaat het dus veeleer om analogieën dan om equivalenties [18].

Ik wil Namenwirths waarschuwing verbinden met de opvatting van een auteur die me omwille van zijn literatuurtheoretische én muzikale deskundigheid blijft inspireren, namelijk Charles Rosen. Hij is van mening dat de muziek haast alle eigenschappen kan vertonen van de taal, daar zij beschikt over grammatica en syntaxis, over klemtonen en klanktonen, lettergrepen en fonemen. Maar het enige waarover de muziek niet beschikt is de woordenschat.

Laten wij daarom over het muurtje kijken en ons afvragen hoe de muziektheoreticus denkt over ‘motief’ en ‘thema’. Ik liet me daarbij leiden door Theo Willemze [19]. Op een andere plaats heb ik ook gebruik gemaakt van wat de Nederlandse componist en muziekpedagoog, Sem Dresden erover zegt in zijn *Algemene Muziekleer* [20]. Dresden behandelt het ‘thema’ in het kader van de muzikale vormen sonate en fuga, en in de vormleer wanneer het gaat om de ‘Variatievorm’, ‘motief’ in het kader van de melodieleer (“een melodie is opgebouwd uit onderdelen –‘motieven’ genoemd...”) en opnieuw de vormleer. Theo Willemze definieert de termen op een directe manier en in een expliciete zin. Over het ‘thema’ schrijft hij:

Thema noemt men een aan een compositie of improvisatie ten grondslag liggende gedachte zodra deze tenminste enkele van de volgende kenmerken vertoont: 1. ze is samengesteld uit tenminste twee motieven; 2. ze vertoont –hoe dan ook: ritmisch, melodisch, harmonisch enz.– een of meer opvallende karakteristieken en dringt zich aldus duidelijk aan de luisteraar op; 3. deze gedachte wordt in het verdere verloop van de compositie bewerkt, verwerkt, omgewerkt. [21]

Over motief schrijft deze muziektheoreticus dat dit het kleinste muzikale element is waar composities en improvisaties worden op gebouwd. Er bestaan nog kleinere eenheden, bijvoorbeeld trillingen, maar die bewaren de eigenschappen van de stof waaruit ze werden afgesplitst niet. Zij verliezen de kwaliteit ‘muziek’ te zijn. Het gaat nog slechts om losse tonen en vormen van geruis zonder samenhang met andere tonen en andere vormen van geruis.

Hoewel alle muziek uit motieven (in de breedste zin van het woord) is opgebouwd, verstaat men onder motief gewoonlijk meer speciaal een opvallend, in het gehoor ‘inhakend’, kort gegeven, dat voor verdere verwerking in de compositie gebruikt wordt. *In die zin onderscheidt zich het motief slechts nauwelijks van een kort thema.* Het motief is echter niet in zichzelf afgerond. Thema en melodie zijn het wél. Gewoonlijk bestaat een thema uit enkele (minstens twee motieven, en ontleent dit thema zijn karakteristiek in feite aan de karakteristieke hoedanigheden van een of meer van zijn motieven. [22]

Bij de Franse componist en musicoloog, Michel Philippot (1925-1996), trof ik nagenoeg dezelfde bepaling aan. In zijn artikel ‘Composition musicale: Le motif et le thème’ [23] vind ik de volgende heldere bepaling. Het motief blijkt het kortste en het meest eenvoudige van de elementen van een muzikale compositie te zijn. Vincent d’Indy noemde het de “cel”, een kort en karakteristiek element waarvan de herhaling bijdraagt tot het geven van een homogene samenhang aan de muzikale compositie. Het motief kan melodisch, ritmisch en harmonisch zijn. In het laatste geval worden dezelfde reeksen van akkoorden herhaald op verschillende niveaus van de notenbalk [24]. Tegengesteld aan het motief, dat voorbestemd is om te worden herhaald –en in die zin een dynamische rol vervult binnen het werken met thema’s en variaties– is het thema, meestal melodisch van aard, bedoeld om materie [25] te geven aan de variaties en om ontwikkelingen te doen ontstaan. De ontwikkelingen die door het thema worden aangedreven –en waarin op dynamische wijze motieven worden aangewend– worden op verschillende manieren gerealiseerd. Daaronder: variaties die modulaties zijn gevolgd door transposities, het samenballen, en de herhaling van de karakteristieke motieven die men in het thema kan ontdekken, en, ten slotte, het verlengen van het thema door de repetitie van bepaalde noten.

Door de bepalingen van Michel Philippot wordt duidelijk dat niet alleen aan het motief een dynamische kwaliteit kan worden toegekend. Het dynamische karakter van het motief wordt – als het over een muzikale compositie gaat– mee gevormd door het thema ‘met variaties’

waarin de motieven worden ‘opgeroepen’ om bij te dragen tot de organisatie van het muzikale materiaal. Zoals Philippot zegt: het is het thema dat ontwikkelingen doet ontstaan door het gebruik van motieven die worden herhaald. Het thema wordt de richtende kracht van de artistieke expressie. Ik vind diezelfde karakterisering van ‘het thema’ terug bij J.-P. Richard, ditmaal toegepast op de literaire kritiek en de interpretatieve lectuur van proza, waarover zo dadelijk meer.

Hoe kan ik mijn beknopt overzicht, dat zeker de zaak van het verschil tussen thema en motief, en de aangelegenheid van de toepassing van de termen met hun begripsinhoud binnen het muzikale én binnen het literaire domein, niet wil en kan oplossen, besluiten?

A. M. Musschoot heeft in haar boek over het Judith-thema in de Nederlandse letterkunde, na een overzicht te hebben gegeven van de bijzonder complexe onderzoeksgeschiedenis naar thema en motief in de 20ste eeuw, de situatie goed samengevat als zij schrijft:

Voor het overige dienen we hier aan de blijvende onduidelijkheid i.v.m. het gebruik van de termen thema en motief geen overdreven betekenis te hechten, want dikwijls gaat het ten slotte om eerder speculatieve kwesties waarvan de implicaties in de praktijk van ieder afzonderlijk, op het meer concrete afgestemde literair-wetenschappelijk onderzoek eerder gering te noemen zijn. [\[26\]](#)

Zoals kon worden verwacht, worden de termen ‘motief’ en ‘thema’ zowel in de literatuur als in de muziek aangewend. De vraag blijft of er een zinvolle vergelijking tussen het gebruik van de termen in de respectieve kunstgebieden nodig is. Ik kan mij aansluiten bij de standpunten van Charles Rosen en Simon Michael Namenwirth. Zij vertonen verwantschap met de opvattingen van Vladimir Jankélévitch (*La Musique et l’Ineffable*) en Andrzej Hejmej. Natuurlijk bestaat er een verschil tussen een muzikaal en een literair thema, tussen een muzikaal en een literair motief, en wel daarom dat het om verschillende ‘talen’ gaat. Maar qua structurele functie en semantische werking betreffen zij vergelijkbare eigenschappen van een kunstwerk, in het ene geval een muzikaal, in het andere een literair kunstwerk. Zoals ik heb trachten te verduidelijken verwijst het thema naar een concept, een ‘stelling’, of nog, naar een ‘stam-gedachte’, terwijl het motief het kleinste enkelvoudige betekenisdragende element is dat voor herhaling en voor een dynamische toepassing vatbaar is.

Ik wil daarom besluitend nog eens terugkomen op het artikel, ‘Thema en motief in de theorie en de literaire kritiek’ [\[27\]](#), van Laurent Dubreuil dat een kritische reflectie is bij het ‘thematisme’ van de Franse literatuurtheoreticus en criticus, Jean-Pierre Richard. Die auteur heeft zijn bijzondere opvatting over de thematische lezing van de literatuur uiteengezet in de inleiding tot de studie *L’Univers imaginaire de Mallarmé* (1961). Richard, zo zet Dubreuil uiteen, was van mening dat in de analyse –als een wijze van hermeneutiek– van literair werk moet worden gekeken naar “de interne thema’s die een ‘totalitaire’ interpretatie toelaten”. Met ‘totalitair’ –een misschien ongelukkig gekozen woord– is mijns inziens niets anders bedoeld dan ‘gehele interpretatie’, d.w.z. een interpretatie die het kunstwerk als een georganiseerde totaliteit, als een afgesloten wereld op zich, beschouwt. Daarom is de literaire kritiek zoals Richard die beoefende –bijvoorbeeld in de interpretatie van Mallarmés en Prousts werk– een *poëtica*.

Ik merk op dat in de visie van Richard, zoals we ze kunnen nalezen bij Dubreuil, een literair oeuvre beantwoordt aan het thema, waardoor er wat verwarring kan ontstaan met *de* thema’s die –innerlijk verbonden rond een ‘concept’, een ‘Idee’ in de terminologie van Dubreuil–

organisatorisch aan het werk zijn. Het ene sluit het andere niet uit. Maar voor het onderscheid ‘thema’ en ‘motief’ kan het belangrijk zijn om grotere duidelijkheid na te streven.

Voor Richard was het “unitaire perspectief” van een literair kunstwerk wezenlijk verbonden met het “scanderen” [28] van ‘het thema’, dat als een “concreet beginsel van organisatie voor een schrijvend en uitgeschreven bewustzijn aan het werk is en rond welk zich een wereld samenstelt.” Om met een parafrase de gedachte over te nemen zou ik het als volgt kunnen stellen: ‘het thema’ is het organon van een tekstuele wereld, het is de as rond welke een literair universum draait, het is ‘het concept’ achter de specifieke en méér concrete thema’s die overeenstemmend en op bijzondere wijze als organiserende krachten werkzaam zijn.

Richard nam die gedachte als fundament van zijn literaire kritiek en analyse. Hijzelf fungeerde als de persoon die ‘het thema’ als “concreet beginsel van organisatie” kon openbaren aan de andere lezers.

Laurent Dubreuil merkt in zijn artikel voor www.fabula.org op dat de specifieke thema’s van een oeuvre, wanneer zij gebundeld worden door ‘het thema’ (het concept, of de Idee), “twee gezichten” hebben. Zij zijn in de eerste plaats binnen een dergelijk literair oeuvre eenheden van een in beginsel voor-conceptuele expressie, beantwoordend aan het onbewuste, aan de droomverbeeldingen, en aan de opwellingen van de spontane drijfveer om te schrijven. Maar, in de tweede plaats, zijn zij in het kritisch terugplooiën op wat werd geschreven, de eenheden die “deelnemen aan de rationalisatie van wat in het duister bleef”. Dit laatste is een wat onduidelijke formulering voor het volgende. In het kritisch terugplooiën op wat werd geschreven zijn de bewust gemaakte thema’s de eenheden die toelaten het in oorsprong preconceptuele, onbewuste en “droomverbeelde” voor het verstand toegankelijk te maken. In tweede instantie zijn de thema’s de conceptuele eenheden voor zover zij zelf tot bewustwording worden gebracht.

[1] H. van Gorp, D. Delabastita, R. Ghesquiere, met medewerking van J. Flamend, uitgegeven door Martinus Nijhoff / Wolters Plantyn, 1998, p. 441.

[2] O.c., p. 289.

[3] Ibidem.

[4] Ibidem.

[5] E. van Boven en G. Dorleijn. *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum, Coutinho, 1999. Hierin in het bijzonder de pagina’s 267 tot 283.

[6] E. van Boven en G. Dorleijn, o.c., p. 269.

[7] Frank C. Maatje. *Literatuurwetenschap*, Utrecht, Oosthoek, 1974, p. 239.

[8] F. C. Maatje, o.c., p. 243.

[9] In: M. Vanhelleputte en L. Somville (eds.). *Prolegomena tot een motievenstudie*. Brussel, VUB, Centrum voor taal en literatuurwetenschap, 1983. Daarin “Thema, Motief, Matrijs. Een mogelijke terminologische parallellie tussen literatuur- en kunstwetenschap.” (pp. 8-20).

[10] O.c., pp. 8-9. De Franse tekst is ontleend aan O. Ducrot & T. Todorov. *Dictionnaire encyclopédique des Sciences du langage*. Paris, Seuil, 1972, p. 283. Vertaald: “...een vastomlijnde, conceptuele betekenis en kan aanwezig zijn in het geheel van een tekst en zelfs in het geheel van de literatuur.”

[11] O.c., p. 9.

[12] O.c., p. 17

[13] O.c., p. 14.

[14] 1.3, 1.3.1. “Morfologie: algemeen”, in: *Algemeen Nederlandse Spraakkunst*. Groningen / Leuven, Wolters, 1984, p. 24.

[15] P. Hadermann, in: o.c., pp. 14-15. Ik merk op dat P. Hadermann voor zijn toelichting bij de term ‘matrijs’ voorbeelden uit de schilderkunst haalt (Paul Klee).

[16] Mijn parafrazen op basis van de tekst van M. J. G. de Jong. *Maurice Gilliams. Een essay*. Amsterdam, Meulenhoff, 1984, p. 82.

[17] Zijn bijdrage, “Het motief in de muzikwetenschap”: in M. Vanhelleputte e.a. (eds.), o.c., pp. 32-35.

[18] Zelf formuleert hij het als volgt:

Zij [de muziek beschouwd als ‘taalsysteem’] bestaat dan uit groepen van stimuli of tekens, en brengt een communicatie tot stand op een wijze die vergelijkbaar is met een taaluiting. Anderzijds, ik geloof niet dat het taalbegrip in verband met de muziek letterlijk op te vatten is. Het gaat hier eerder om een analogie dan om een equivalentie. (p. 32)

[19] Theo Willemze. *Spectrum Muzieklexicon*. Utrecht & Antwerpen, Uitgeverij Het Spectrum, 1974 (vier delen). Ik verwijs tevens naar zijn *Algemene Muziekleer* (Utrecht & Antwerpen, Spectrum, 2004, hernieuwde uitgave). Van dezelfde componist en muziekpedagoog een *Beknopte Algemene Muziekleer* (Utrecht & Antwerpen, Spectrum, 2003, hernieuwde uitgave).

[20] Sem Dresden (1881-1957). *Algemene Muziekleer* (heruitgave verzorgd door Dr. J. Daniskas). Groningen, Wolters-Noordhoff, 1972. Dresdens boek is zelf een adaptatie van de *Algemene Muziekleer*, daterend van de 19de eeuw, en van de Nederlandse componist Johannes Worp (1821-1891), later ook al bewerkt door van Milligen.

[21] T. Willemze, *Spectrum Muzieklexicon*, deel 4, p. 914.

[22] O.c., deel 3, p. 609.

[23] Het artikel vindt men in de *Encyclopaedie Universalis* Version 9 (Franse SA), uitgave 2003-2004 (dvd & cd-rom versie), o.l.v. Violaine Pacquereau. Zie ook op www.universalis.fr

[24] Philippots definitie maakt het mogelijk, in de omgekeerde zin van wat Charles Rosen opmerkte, te zien wat het verschil is en blijft tussen het muzikale en het literaire motief. Literair kunnen er nooit “reeksen van akkoorden worden herhaald op verschillende niveaus van de notenbalk”. Het gaat immers om een andere ‘taal’, d.w.z. een andere manier van menselijke expressie. Maar zowel muziek als literatuur zijn manieren van menselijke expressie.

[25] Zie over materie –‘stof’– hiervoor naar aanleiding van F. Maatjes visie.

[26] A. M. Musschoot. *Het Judith-thema...* Gent, 1972, pp. 40-41.

[27] Ongepubliceerde vertaling naar het Nederlands van ‘Thème et motif dans la littérature et le critique de la littérature’. Zie hiervoor. Met dank aan Ronald Commers voor de vertaling van het artikel.

[28] Hier het woord in de betekenis van ‘duidelijk doen uitkomen’, of, ‘strak indelend en een plaats gevend’

Péter Eredics: Ungarische Studenten auf niederländischen Universitäten und Athenäen

Péter Eredics HollandAccent College Schiedam

1. Auslandsstudien vor der Reformationszeit

Vor mehr als 400 Jahren, am 25. Juni 1597 ließ sich Petrus Felckmannus, ein Student der Theologie aus dem fernen Siebenbürgen, an der im Jahre 1585 gegründeten Universität Franeker immatrikulieren.¹ Soviel wir wissen, war er der erste ungarische Student, der zum Zweck des Studiums die nördlichen Niederlande besuchte. Jedoch waren ausländische Studienreisen ungarischer Studenten derzeit gar kein neues Phänomen. Sie gingen auf eine jahrhundertealte Tradition zurück.

Im Laufe des 11.-13. Jahrhunderts wurden in Westeuropa die ersten Universitäten, die große Anziehungskraft besaßen in Paris, Bologna usw. gegründet. Sie entstanden aus Kloster- und Domschulen. Ihre Existenz wurde von Anfang an durch päpstliche Genehmigung und Unterstützung garantiert um ihre wichtigste Zielsetzung, die Ausbildung des geistlichen und intellektuellen Nachwuchses, verwirklichen zu können.² Diese neuen geistigen Zentren boten der wissensdurstigen Jugend aus dem In- und Ausland die Möglichkeit eine gediegene Bildung zu genießen. Die notwendige Voraussetzung dafür war das Kennenlernen der Sieben Freien Künste (*septem artes liberales*). Der umfassende untere Lehrgang der mittelalterlichen Universität bestand aus dem Erlernen des Triviums, das heißt der lateinischen Grammatik (*grammatica*), der Redekunst (*rhetorica*) und der Fähigkeit des Diskutierens (*dialectica*). Die nächste Stufe war das Quadrivium, die vier höheren Wissensgebiete der Sieben Freien Künste: das Rechnen (*arithmetica*), die Geometrie (*geometria*), die astronomischen Kenntnisse (*astronomia*) und die Grundlagen der Kirchenmusik (*musica*). Erst danach kam es zu den sogenannten philosophischen Studien mit verschiedenen Disziplinen. Nach deren Abschluss konnten die wohlhabenden Studenten oder diejenigen, die einen reichen Gönner hatten, gemäß dem Angebot der gegebenen Universität z.B. Theologie, Jura und Medizin studieren.

Das gesamte mittelalterliche Bildungswesen stand wie in Westeuropa auch in Ungarn unter der Obhut der Kirche. Klöster und Domkapitel unterhielten Lateinschulen, die ihre Schüler für die geistliche Laufbahn vorbereiteten. Für die elementare Bildung sorgten Schulen in den Pfarrgemeinden. Die auf einer Dom- oder Klosterschule erworbene Bildung fand bei anspruchsvolleren Schülern ihre Ergänzung durch das Studium an einer Universität. Da es in Ungarn lange Zeit keine gab,³ erweiterten die talentvollen Jünglinge ihre Kenntnisse vom 12. Jahrhundert an im Ausland: in Paris, Prag, Krakau, Wien, Padua, Bologna, Rom usw. Ähnlich den anderen Ländern der Region sorgten auch in Ungarn die Studenten und die Professoren

an ausländischen Universitäten für eine ständige Verbindung mit der europäischen geistigen Entwicklung.⁴

Unter der Herrschaft des Königs Mátyás (Matthias) (1458-1490) erlebten die Besuche an ausländischen Universitäten eine Blütezeit. Die nahm in den trüben Jahren voller Kriege nach dem Tod des Königs ein jähes Ende, jedoch ließ ein neuer Höhepunkt der Peregrination nicht mehr lange auf sich warten. Dessen Anfang hängt eng mit der Reformation zusammen, die Martin Luther (1483-1546) mit seinen 95 Thesen am 31. Oktober 1517 in Wittenberg ausgelöst hatte. „Die erste Nachricht über die Reformbewegung Martin Luthers in Wittenberg kam ziemlich schnell nach Ungarn. Für die schnelle Verbreitung der neuen Ideen wird gewöhnlich die verworrene politische Lage nach der Niederlage von Mohács (1526), einer Krisenperiode des ungarischen Staatslebens als Grund angegeben.“ - stellt der Literaturhistoriker István Bitskey fest.⁵ Die Reformation war ja die einzige Bewegung in Ungarn, die die Ursachen für die Probleme und den Verfall des Landes beim Namen nannte. Außerdem war allein die Reformation in der Lage einen Weg der Rettung zu zeigen.⁶ Die Verbreitung der Lehren der Reformatoren wäre jedoch ohne die akademische Peregrination unvorstellbar gewesen. Die Zielsetzung dieses Aufsatzes ist um die ausländische, in erster Linie die niederländische Peregrination ungarischer protestantischer Studenten. Es ist aber nicht zu verschweigen, dass unter den Peregrini etliche römisch-katholische Studenten waren, die die Universitäten in Westeuropa, auch in den südlichen Niederlanden, dem heutigen Belgien, besucht haben. Sie bekamen aber im Jahre 1635, also viele Jahrhunderte früher als die Protestanten, eine eigene Universität in Tyrnau.

2. Auslandsstudien ungarischer Studenten in und nach der Reformationszeit

Nachdem sich die Reformation in Ungarn in der Mitte des 16. Jahrhunderts im wesentlichen durchgesetzt hatte, wurde das Vertiefen derer die wichtigste Aufgabe. Um dieses Ziel erreichen zu können, war die ständige theologische Fortbildung ungarischer Pfarrer an ausländischen Universitäten unabdingbar. Sie hätten dort aber nicht gut den Anforderungen genügen können, ohne in ihrer Heimat eine gediegene Vorbildung genossen zu haben.

Während des 16. Jahrhunderts gab es in Ungarn insgesamt etwa 168 Lateinschulen, wovon 134 den Protestanten gehörten. Die besten Schulen der Lutheraner waren in Bartfeld, Leutschau, Eperies, Ödenburg und Hermannstadt zu finden. Die Schulen in Käsmark, Neusohl, Schemnitz und Kronstadt standen ebenfalls in einem guten Ruf. Die protestantischen Kollegien in Pápa (1531), Sárospatak (1531) und Debreczin (1538), die später große Berühmtheit erlangt haben, wirkten schon im 16. Jahrhundert, freilich als Lateinschulen ohne Hochschulcharakter, die aber von Zeit zu Zeit - je nach der Leitung - einen ansehnlichen wissenschaftlichen Stand erreichten. Auch in Siebenbürgen existierten protestantische Schulen von großem Ruhm u.a. in Weißenburg, Neumarkt und Klausenburg.⁷

Das Fehlen einer ungarischen protestantischen Universität wurde also durch den Besuch an ausländischen Akademien wettgemacht. Das Auslandsstudium erreichte beträchtliche Ausmaße. An der Spitze der von Ungarn besuchten Universitäten stand Wittenberg,⁸ aber von den 60er Jahren des 16. Jahrhunderts an nahm die Bedeutung von Frankfurt an der Oder⁹ und Heidelberg¹⁰ allmählich zu. Daneben besuchten sie auch die Akademien von Marburg, Herborn, Basel und Genf.

Ein großer Teil des Ungartums schloss sich am Ende des 16. Jahrhunderts der calvinistischen Richtung der Reformation an und das brachte weitgehende Konsequenzen für das Auslandsstudium der Ungarn mit sich. Bis zum Jahre 1592 war das Studium in Wittenberg für die Angehörigen beider protestantischen Konfessionen möglich. Als Folge der *Formula Concordiae* (1577) mussten die Studenten der calvinistischen Richtung jedoch die Universität verlassen und besuchten danach immer häufiger Frankfurt an der Oder und wie gesagt Heidelberg. „Dass Heidelberg das neue Zentrum wurde, kann damit erklärt werden, dass zu jener Zeit das Kurfürstentum Pfalz seine Absicht zur Führung der protestantischen Bewegung in Deutschland entschlossen ans Tageslicht brachte.“¹¹ Dadurch ist es kein Wunder, dass unsere Studenten dem oben genannten Petrus Felckmannus (1597) nicht sofort in großen Scharen in die Niederlande folgten, obwohl für die wissensdurstige Jugend neben Franeker seit 1575 auch die berühmte Universität Leiden offen stand. Das Reiseziel der ungarischen Studenten änderte sich erst nach dem Ausbruch des Dreißigjährigen Krieges (1618-1648). Eine der wichtigsten Folgen war, dass es für den Besuch der deutschen Universitäten in dieser Zeit keine Möglichkeit mehr gab. Das galt selbstverständlich auch für Heidelberg, das die spanischen Söldner von Tilly im September 1622 zerstört hatten. Danach begannen die ungarischen Studenten immer mehr Interesse an den niederländischen Universitäten und Athenäen zu zeigen. Die Niederlande und ihre Universitäten waren dem ungarischen Publikum damals nicht ganz unbekannt. War doch 1620 das populäre Buch *Europica varietas* von Márton Szepsi Csombor (1595-1622) mit lebensreuen Beschreibungen unter anderen über die Provinzen Friesland, Holland und Zeeland, in Kaschau erschienen.¹²

Was veranlasste diese Peregrini in das Land mit düsterem Himmel und rasch wechselnder Wetterlage zu wandern? Einerseits der Ruf des Landes, das durch Geschichte und geographische Lage wie kaum ein zweites dazu berufen war, eine Mittlerstellung innerhalb der europäischen Kulturen und Nationen auszuüben. Wie der niederländische Historiker Johan Huizinga schreibt: „Hier haben sich die Leute, die Bücher und die Ideen aus verschiedenen Ländern in einem geistigen Austausch zusammengefunden, wie er anderswo in diesem Zeitalter nicht verwirklicht war.“¹³ Andererseits war die Tatsache, dass die niederländischen Akademien, ähnlich Heidelberg und Frankfurt an der Oder, Vertreter der calvinistischen Richtung der Reformation waren, entscheidend. Überdies spielten der hervorragende Unterricht und später auch die verschiedenen Stipendien bzw. anderen Privilegien, die die Akademien den Ungarn anboten, eine nicht zu unterschätzende Rolle.

3. Niederländische Universitäten und Athenäen als vorrangige Reiseziele

Zum großen Durchbruch ist es nach dem September 1622, also nach der Zerstörung Heidebergs gekommen. Die ersten ungarischen Studenten kamen schon im Jahre 1623 in Franeker und in Leiden an.¹⁴ Ihre Wahl beschränkte sich jedoch lange Zeit - praktisch von 1623 an bis zum Jahre 1632 - nur auf diese zwei Universitäten, ungeachtet dessen, dass seit 1614 auch Groningen in- und ausländische Studenten empfing. Mit Beginn der 30er Jahre, nach der Gründung des *Athenaeum Illustre* von Deventer (1630) und Amsterdam (1632) bzw. der Universitäten Utrecht (1636) und Harderwijk (1648) wurde die Auswahl größer und wir finden die Peregrini später dementsprechend an allen fünf Universitäten und, zwar in geringerer Zahl, ebenso an den *Athenaea Illustria* von Deventer und Amsterdam.

Die ersten Ungarn besuchten die Universität Groningen im September 1632, Utrecht im Jahre 1643, das Deventer *Athenaeum Illustre* im September 1644 und zuletzt die Universität Harderwijk im September 1648. Was Utrecht betrifft, muss man jedoch das Folgende bemerken. Bis zur Gründung der Universität gab es da ein *Athenaeum Illustre*, wo bereits im Jahre 1635 zwei Ungarn studiert hatten. Die Immatrikulation war für die ungarischen Peregrini infolge ihrer besonderen Privilegien schon einige Jahre nach der Gründung dieser Universität nicht mehr Pflicht. Das heißt, dass Besuch der Vorlesungen und Verteidigung der Disputationen¹⁵ auch für diejenigen, die sich nicht immatrikuliert hatten, möglich war. Das *Album Studiosorum* enthält deshalb auch nicht alle Namen. Um das *Athenaeum Illustre* von Amsterdam ist es nicht besser bestellt. Über die Periode zwischen 1632 und 1799 ist nämlich keine Matrikel vorhanden. Es ist also nicht mehr zu erforschen, wann genau die ersten Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen dort ankam.¹⁶

Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts waren in den Niederlanden fast jederzeit ungarische Studenten anwesend. Nach dem Durchstudieren der Matrikeln der Universitäten und der Athenäen sieht man jedoch, dass ihre Zahl durchaus nicht immer gleich war. Der Grund dafür ist aller Wahrscheinlichkeit nach nicht auf den Mangel an Unternehmungslust oder Wissensdurst zurückzuführen, sondern auf die vielen Kriege in Mitteleuropa und auf die Versuche des Wiener Hofes den Protestantismus in Ungarn und Siebenbürgen zu vernichten. Diese Faktoren haben zwar die Anzahl der Studenten vorübergehend vermindert, aber sie haben die Peregrination in die Niederlande niemals vollständig lähmen können. Die oben genannten Faktoren konnten auch nicht verhindern, dass viele Peregrini nach ihren Studien mit einem Dokortitel in der Theologie, Medizin, Philosophie und in den Naturwissenschaften oder mit einem *Liberalium artium magister* Titel in ihre Heimat zurückkehrten. Außer den Kenntnissen haben sie auch sehr viele Bücher, die in den Niederlanden gedruckt wurden, mitgenommen. Diese Werke waren meistens auf Lateinisch geschrieben, aber es gab auch griechische, hebräische,¹⁷ niederländisch- und ungarischsprachige Bücher in großer Anzahl. Auch die erste ungarische Enzyklopädie (*Magyar Enciklopédia*) von János Apáczai Csere (1625-1659) wurde im Jahre 1655 in Utrecht veröffentlicht.¹⁸ Diese Bücher, die oft für den Schulunterricht im Vaterland verfasst wurden, verstärkten das wissenschaftliche und religiöse Potential in Ungarn und Siebenbürgen. Überdies stimulierten die ungarischsprachigen Drucke den Gebrauch der Muttersprache im Unterricht und in der Wissenschaft.

Man könnte trotz alledem mit Recht die Frage stellen, warum die Ungarn während der ersten etwa zehn Jahre ihrer niederländischen Peregrination ausschließlich Franeker und Leiden besucht haben? Wichtig war dabei das überdurchschnittliche Niveau des Unterrichts an beiden Universitäten, aber auch der gute Empfang der Studenten. Letzteres wurde in hohem Maße gefördert von Albert Szenczi Molnár (1574-1634). Szenczi, Übersetzer zahlreicher Werke und Autor einer ungarischen Grammatik, war ein außerordentlicher Repräsentant der ungarischen Intelligenz des 17. Jahrhunderts. Die Literaturgeschichtsschreibung in Ungarn schätzt ihn als einen der bedeutendsten Gestalten der ungarischen Spätrenaissance.¹⁹ Er war praktisch sein ganzes Leben lang unterwegs in Europa und verweilte vor allem an den deutschen Universitäten. Obwohl er an der niederländischen Peregrination infolge seines Alters nicht mehr als Student teilnehmen konnte, verbindet sich sein Name damit. Während der Zerstörung Heidelbergs im Jahre 1622 hielt sich Szenczi in der Stadt auf und wurde von den spanischen Söldnern gefoltert. Nach seiner Flucht suchte er im Auftrag des siebenbürgischen Fürsten Gábor Bethlen (1580-1629) auch die Niederlande auf: "Hagae Comitatus in Hollandia 1623".²⁰ Wahrscheinlich hat er während seiner diplomatischen Mission gleichzeitig unseren Peregrini den Weg nach Leiden bereitet. Darauf können wir aus dem Brief schließen, den Szenczi am 15. März 1626 an den königlichen Kanzler Ludovicus

Camerarius (1573-1651) nach Den Haag geschrieben hat. Bestimmte Personen, die in dem Brief von Szenczi zu finden sind u.a. Volradus von Plessen (?-?), bzw. Conradus Blarer von Geyersberg (?-?): „Saluto reverenter Magnificum Dominum Plessemum, Blarerum [...]“ und Henricus Altingius (1583-1644) „[...] Reverendum Dominum Altingum [...]“, haben viel für die, aus Heidelberg geflüchteten Studenten getan.[20](#)

Noch interessanter und auf der Hand liegend ist Szenczis Beziehung zu der Universität Franeker. Es steht außer Zweifel, dass er über die Universität in der friesischen Kleinstadt seit längerer Zeit Bescheid wusste. Aus seinen Tagebuchaufzeichnungen wissen wir nämlich, dass er mit Petrus Felckmannus befreundet war, der in Franeker - wie bekannt - schon im Jahre 1597 eingeschrieben wurde. Szenczi hatte vermutlich auch darüber gehört, dass Anfang Juni 1624 der weit und breit bekannte Professor Sibrandus Lubbertus (ca. 1555-1625) sein Amt als *Rector magnificus* antreten sollte. Darum kann es kein Zufall sein, dass er Lubbertus am Pfingsttag von 1624 ein Exemplar seiner ungarischen Übersetzung von Calvins *Institutio christianae religionis* mit einer eigenhändig geschriebenen Dedikation geschickt hat.[21](#) Diese Dedikation, die Ferenc Postma im Fries Historisch en Letterkundig Centrum (Tresoar) zu Leeuwarden aufgefunden hat,[22](#) enthält neben Szenczis Glückwünschen auch eine versteckte Bitte an Lubbertus. Der Ungar bittet den Professor - natürlich nicht offen ausgesprochen - die ungarischen Studenten, die noch nach Franeker kommen werden, mit Wohlwollen zu empfangen. Mit seinen eigenen Mitteln hat er also dazu beigetragen, dass die *Peregrinatio hungarica* sich nach der Zerstörung von Heidelberg in die Niederlande verlegt hat.

Szenczi war immerhin nicht der Einzige, dem das Schicksal der ungarischen Studenten am Herzen lag. Auch der Name von Abraham Scultetus (1566-1624), dem ehemaligen Professor für das Alte Testament in Heidelberg, der nach der Zerstörung der dortigen Universität als Pfarrer in der ostfriesischen Stadt Emden tätig war, muss unbedingt erwähnt werden. Scultetus und Szenczi waren übrigens einander nicht unbekannt. Szenczi hatte das Werk von Scultetus *Kirchenpostill: Postilla Scultetica* ins Ungarische übersetzt und veröffentlichte es im Jahre 1617 in Oppenheim.[23](#) Ihre Freundschaft schlossen sie wahrscheinlich noch in Heidelberg.[24](#) Die Bedeutung der Bemühungen von Scultetus, die Universität Franeker für die Ungarn zu einer neuen „Alma Mater“ zu machen, wurde lange Zeit unterschätzt. Weder sein nach Franeker geschickter Empfehlungsbrief, datiert vom 25. August 1623, noch seine Verbindung mit Professor Sibrandus Lubbertus und dessen Rolle im Zusammenhang mit den ungarischen Peregrini wurden befriedigend in Betracht gezogen. Die Aufmerksamkeit hat sich - dank der Forschungsarbeit von Ferenc Postma - erst in den letzten Jahren darauf gerichtet.[25](#)

Aus dem Briefwechsel von Scultetus mit Ubbo Emmius (1547-1625) stellt sich heraus, dass Ende August 1623 vier ungarische Studenten - Márton Tejfalvi Csiba, Miklós Mezölaki, Gáspár Gelei und Pál Nagyszombati Nagy - bei Scultetus in Emden anklopften.[26](#) Die Ungarn kamen aus Bremen, wo sie am *Gymnasium Illustre* studiert hatten, und wollten ihre Reise nach Franeker fortsetzen.[27](#) Um ihre Ankunft dort gut vorzubereiten, schrieb Scultetus drei Empfehlungsbriefe. Einen davon, dessen Adressat niemand anders als der *Rector magnificus* in Franeker war, hat Ferenc Postma im Archiv der damaligen Universität (jetzt aufbewahrt im Fries Historisch en Letterkundig Centrum (Tresoar) zu Leeuwarden) aufgefunden.[28](#) Scultetus betonte darin nicht nur die schwierige Lage, in der sich damals das Auslandsstudium ungarischer Studenten befand, sondern auch die verantwortungsvolle Rolle, die der Universität Franeker und dessen Professoren nach der Zerstörung Heidelbergs zukam. Mit Bezug auf die anderen Briefe schreibt Postma: „An welche Personen die zwei anderen Empfehlungsbriefe von Scultetus - „ad duos alios“ - gerichtet waren, wissen wir nicht. Dennoch können wir fast sicher sein, dass einer von den Briefen an Professor Sibrandus

Lubbertus gerichtet war, den *theologiae primarius*, mit dem Scultetus schon Jahre lang befreundet war und mit dem er im regelmäßigen Briefwechsel stand. Einen deutlichen Hinweis finden wir in einem Brief, den Scultetus kurz darauf - am 20. September 1623 - an Lubbertus schreibt. Als wäre er noch nicht ganz vom guten Ausgang überzeugt, legt er am Schluss seines Briefes Lubbertus nochmals ans Herz sich um die ungarischen Peregrini zu kümmern: „[...] Optime vale, Vir celeberrime, et tibi Hungaros nostros commendatos habe. [...]”²⁹

Die vier ungarischen Studenten kamen inzwischen in der friesischen Kleinstadt an und ließen sich am 27. August 1623 während des Rektorats von Professor Arnoldus Verhel (1583-1664) immatrikulieren.³⁰ Dass Scultetus' Bemühungen keineswegs erfolglos waren, beweist auch die immer größere Anwesenheit ungarischer Peregrini in Franeker. Noch im selben Jahr wurden fünf andere ungarische Landsleute in die Matrikel der Universität aufgenommen und 1624 schon 28. Ihre Einbürgerung ist zweifellos ohne Verzögerung abgelaufen, weil zwei tschechische Dichter die Ungarn in Franeker schon am Ende des Jahres 1624 mit der Gedichtsammlung *Applausus Votivus Strenae Loco Pro Anni 1625 Fausto ac felici curriculo Illustris ac Magnanimae Gentis Ungaricae viris ac iuvenibus* begrüßten.³¹

Einer der wichtigsten Professoren in den Niederlanden, der großen Einfluss auf die Ungarn ausübte, war der englische Theologe William Amesius (1576-1633). Amesius, der in der Geschichte des Puritanismus in Ungarn eine große Rolle spielte, bot etwa 50 ungarischen Studenten im Laufe der Jahre 1624-25 in Franeker die Möglichkeit, in seinem Werk gegen den römisch-katholischen Theologen Robertus Bellarminus (1542-1621) als *Respondentes* aufzutreten.³² Ein ähnlicher Fall war später der des Franeker Professors Johannes Cloppenburg (1592-1652). Auf Wunsch von acht ungarischen Studenten behandelte er in privaten und öffentlichen *Exercitationes* die Geschichte und die Lehre der Socinianen. Daraus entstand 1651 das Werk *Compendiolum Socinianismi confutatum*.³³ Cloppenburg hatte während seiner Professur zwischen 1644 und 1652 in Franeker insgesamt 30 ungarische Peregrini, die in unterschiedlichen Disputationen als Respondenten auftraten.³⁴ Es ist also kein Zufall, dass ihm der Name „*Pater hungarorum*” gegeben wurde. Die Studenten waren für die Güte ihres Professors dankbar. In seiner Bibliothek befanden sich auch ungarische Bücher, die er zum Teil von seinen Peregrini geschenkt bekommen hatte.³⁵ Kálmán Igaz hat Cloppenburg z.B. eine ungarischsprachige Bibel mit einer eigenhändigen Dedikation geschenkt.³⁶ Ausdrücklich für seine ungarischen Studenten veranschaulichte auch Nicolaus Vedelius (1596-1642) an der Universität Franeker in 51 Disputationen alle *Controversiae theologicae*.³⁷ Ebenso behandelte auch Nicolaus Arnoldus (1618-1680) mit ihnen in 40 Disputationen *Controversiae* mit den Lutheranern.³⁸ Auch die bedeutenden niederländischen Theologen Gisbertus Voetius (1589-1676) und Johannes Coccejus (1603-1669) hatten einen besonderen Einfluss. Der sogenannte Coccejanismus wurde in Ungarn und Siebenbürgen sehr populär.³⁹

Wir könnten hier aber auch den Namen einiger Theologieprofessoren aus dem 18. Jahrhundert erwähnen. Wie z.B. der Utrechter Hieronymus Simons van Alphen (1665-1742), der das Erscheinen der ungarischsprachigen Bibel in den Niederlanden finanziell unterstützt hat und seine Studenten auch zur Übersetzung niederländischsprachiger Bücher ins Ungarische angespornt hat.⁴⁰ Oder die markante Figur der theologischen Fakultät der Universität Franeker, Hermannus Venema (1697-1787).⁴¹ „*Pater*” Venema, wie er von seinen Studenten genannt wurde, war den ungarischen Peregrini sehr behilflich. Aus den Briefen der Studenten stellt sich heraus, dass sie mit der Unterstützung von Venema oft mehr Stipendien erhalten haben. Venemas Sympathie für die Ungarn zeigte sich jedoch nicht nur in der materiellen

Beihilfe. Er war auch gerne Vorsitzender bei ihren Disputationen.⁴² Sein Ruhm zeigt sich auch in diesem niederländischen Zitat: „Veele beroemde mannen in Hungarie, als F. Tsepregi, G. Verestoi, A. Banjai, verscheidene Szathmari's en meer anderen hebben hem als hunnen leermeester en weldoener geëerbiedigd, en het is door verscheidene proeven gebleken, hoe algemeen bekend en geacht de naam van Venema, in dat land, geweest is. Ik zelf heb eens een' Hunkaar in eenen Boekwinkel aangetroffen, het werk van Venema, over Daniël, doorbladerende; ik vraagde hem, of hij het werk en den schrijver kende? „Wat,“ was zijn antwoord, „zou ik dien schrijver niet kennen, wiens naam zelfs bij de kinders, in ons land, niet onbekend is, en van allen geleerden, als eene algemeenen vader-naam geëerbiedigd wordt.“⁴³ Obwohl die Lobrede von Jan Bakker aus dem Jahre 1801 bestimmt nicht ohne eine gewisse Übertreibung verfasst ist, bleibt überraschend, wie berühmt die Freundschaft zwischen Venema und den Ungarn auch nach der Abreise der letzten ungarischen Peregrini aus Franeker war.⁴⁴

Die Reihe der großen niederländischen Theologen und der Titel der interessanten akademischen Disputationen ist natürlich noch viel länger. Obiges bedeutet jedoch keineswegs, dass sich die Ungarn in den Niederlanden ausschließlich für die Theologie interessiert haben. Sie haben auch Interesse für die Philosophie, die Naturwissenschaften und vor allem die Medizin, z.B. unter der Anleitung von Professor Hermannus Boerhaave (1668-1738), an den Tag gelegt. Es kam vor, dass Studenten dieser Disziplinen eine Berufung an eine niederländische Universität oder *Athenaeum* bekamen.⁴⁵ Ein Beispiel dafür ist László Csernák (1740-1816). Er bekam im Jahre 1775 eine Professur in Deventer und lehnte eine Anstellung in Sárospatak ab. Die meisten Peregrini kehrten aber nach ihren Studien nach Ungarn und Siebenbürgen zurück. In den Niederlanden hatten sie sich wissenschaftliche Kenntnisse auf dem höchsten Niveau angeeignet und sie wurden in Ungarn in den meisten Fällen gebildete Professoren, Pfarrer und Lehrer.

4. Zusammenfassung

Zusammenfassend ist das Folgende festzustellen. Enger als bisher angenommen erscheinen im Rückblick die kulturellen Beziehungen zwischen den Niederlanden und Ungarn/Siebenbürgen. Stärker und differenzierter war der niederländische Einfluss, den die ungarischen Studenten in ihrer Heimat vermittelten und denen nur eine sehr geringe, fast zu vernachlässigende Anzahl niederländischer Studenten und Professoren in Ungarn gegenüberstand.⁴⁶ Die Universitäten Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk, bzw. die *Athenaea Illustria* Deventer und Amsterdam als wissenschaftliche Zentren und bedeutende Akademien des europäischen Calvinismus waren von erheblicher Bedeutung für die Geistesgeschichte Ungarns und Siebenbürgens. Generationen von Gelehrten, Professoren und Studenten waren die niederländischen Universitäten und Athenäen mit ihren Leistungen auf theologischem, philologischem, philosophischem, medizinischem und naturwissenschaftlichem Gebiet ein allgemein bewundertes Vorbild.

Erscheint einerseits die kulturelle Bilanz auf der Seite Ungarns und Siebenbürgens grosso modo passiv und die Niederlande als der bei weitem stärker gebende Teil, so setzt andererseits der während der ganzen Zeit spürbare niederländische Einfluss menschliche Kontakte, wissenschaftliche und kulturelle Beziehungen in einem Ausmaß voraus, das berechtigt, die Bedeutung der Niederlande für das geistige Leben Ungarns und Siebenbürgens stärker als bisher hervorzuheben und zu unterstreichen. Beim Übertragen dieses Kulturgutes haben die ungarischen Peregrini unbedingt die wichtigste Rolle gespielt.⁴⁷

Abkürzungen, Institutionen, Quellensammlungen und Sammelbände

AAF - Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843, hrg. v. F. POSTMA, J. van SLUIS, Leeuwarden, 1995.

ADATTÁR - Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35 Bände, hrg. v. B. KESERÚ, Szeged, seit 1965.

AStF - Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844). I. Naamlijst der studenten, hrg. v. S.J. FOCKEMA ANDREAE, Th.J. MEIJER, Franeker, 1968.

AStL - Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae (1575-1875), hrg. v. G. du RIEU, Hagae Comitum, 1875.

BUE - Briefwechsel des Ubbo Emmius, 2 Bände, hrg. v. H. BRUGMANS, F. WACHTER, Aurich-'s-Gravenhage, 1911-1923.

HVW - HUIZINGA, Johan, Verzamelde werken, 9 Bände, hrg. v. L. BRUMMEL, Haarlem, 1948-1953.

IG - Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.-17. Jahrhundert, hrg. v. A. SZABÓ, Budapest, 1999.

ItK - Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest.

MGIB - Die Matrikel des Gymnasium Illustre zu Bremen 1610-1810, hrg. v. Th.O. ACHELIS, A. BÖTZLER, Bremen, 1968.

MK - Magyar Könyvszemle, Budapest.

RMEE - Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367-1777, hrg. v. L. SZÖGI, Budapest, 1995.

RMNy - Régi Magyarországi Nyomtatványok, 3 Bände, hrg. v. G. BORSA, Budapest, 1971-2000.

Literaturverzeichnis

BITSKEY, István, Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn, Frankfurt am Main, 1999 (Debrecener Studien zur Literatur 4).

BENRATH, Gustav Adolf, Die Selbstbiographie des Heidelberger Theologen und Hofpredigers Abraham Scultetus (1566-1624), Karlsruhe, 1966 (Veröffentlichungen des Vereins für Kirchengeschichte in der evangelischen Landeskirche in Baden 24).

BUCSAY, Mihály, Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978, 2 Bände, Wien-Graz-Köln, 1977-1979 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte 1).

CZEGLE, Imre, A brémai főiskola magyar diákjai (1618-1750), in ItK, LXXVIII/1 (1974), 88-103.

EREDICS, Péter, Magyar vonatkozású könyvek Hieronymus Simons van Alphen professzor könyvtárában, in Könyv és könyvtár, XXI (1999), 257-264.

EREDICS, Péter, Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei, in MK, CXVII/1 (2001), 112-117.

EREDICS, Péter, Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban. Bibliotheca Venemaniana, in Könyv és könyvtár, XXV (2003), 425-431.

GIEBERMANN, Gerriet, Albert Molnár (1574-1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615-1619 Kantor und Rektor in Oppenheim, in Oppenheimer Hefte, XXX-XXXI (2005), 2-100.

GÖMÖRI, György, Cseh költők versei franekeri magyarokhoz, in MK, CIX/1 (1993), 88-92.

GRAAF, G. Henk van de, A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, Kolozsvár, 1979.

HELTAI, János, Die Heidelberger Peregrination 1595-1621, in IG, 1999, 169-179.

HUIZINGA, Johan, Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa, in HVW II, 1948, 284-303.

JONGE, Henk Jan de, Willem Godschalck à Focquenbourg (Focquenbroch). Student theologie te Leiden en bursaal in het Collège Wallon (ca. 1658-1661), in FUMUS, I/1 (2003), 2-15.

KERECSENYI, Dezső, Szenczi Molnár Albert ismeretlen levelei, in Protestáns Szemle, XLIII (1935), 292-302.

LADÁNYI, Sándor, Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder, in IG, 1999, 214-220.

MIERT, Dirk van, Illuster onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704, Amsterdam, 2004.

POSTMA, Ferenc, Hebräische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen, 1635-1992. Betrachtungen aus Anlaß einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik, in Studia Rosenthaliana, XXVIII/2 (1994), 177-189.

POSTMA, Ferenc, Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585-1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica, Theol. Diss. KGRE-Budapest, 1995.

POSTMA, Ferenc, Franeckera, az igaz keresztényeknek híres akadémiajuk benne, in Festschrift für Bálint Keserű, Szeged, 1997, 487-495 (Adattár 35).

POSTMA, Ferenc, Frjentsjer, dêr't de ferneamde Akademy fan 'e wiere kristenen stiet, in It Beaken, LX/2 (1998), 129-141.

POSTMA, Ferenc, Magyar peregrinusok és a franekeri egyetemi oktatás, in Református Szemle, XCVI/4 (2003), 387-401.

SIVIRSKY, Antal, A holland-magyar kulturális kapcsolatok öt évszázada, Budapest, 1986.

SZABÓ, András, Ungarische Studenten in Wittenberg, in IG, 1999, 154-168.

SZABÓ, András, Szenczi Molnár Albert naplója, Budapest, 2003 (Historia Litteraria 13).

TONK, Sándor, Erdélyiek egyetemjárása a középkorban, Bukarest, 1979.

P. VÁSÁRHELYI, Judit, Eszmei áramlatok és politika Szenczi Molnár Albert életművében, Budapest, 1985 (Humanizmus és reformáció 12).

[1](#) AStF, 25, Nr. 446.

[2](#) TONK, 1979, 10.

[3](#) RMEE, 5-6.

[4](#) Nicht nur ungarische Studenten, sondern auch ungarische Professoren waren an den namhaften Universitäten des Mittelalters zu finden.

[5](#) BITSKEY, 1999, 15.

[6](#) BUCSAY, 1977-1979, I, 47.

[7](#) Ebd. 161-162.

[8](#) Siehe dazu: SZABÓ, 1999, 154-168.

[9](#) Siehe dazu: LADÁNYI, 1999, 214-220.

[10](#) Siehe dazu: HELTAI, 1999, 169-179.

[11](#) Ebd. 169.

[12](#) RMNy, Nr. 1219.

[13](#) HUIZINGA, 1948, 296.

[14](#) Im 1875 publizierten *Album Studiosorum* der Universität Leiden finden wir zwar die Namen dreier ungarischer Studenten - Franciscus Listius (ung.: Liszt Ferenc), Stephanus R. Makkai (ung.: Makkai R. István), Joannes Szilagi (ung.: Szilágyi János) - und das Datum ihrer Immatrikulation am 14. Juni 1616 bzw. am 30. November 1616 wieder. Es handelt sich jedoch wahrscheinlich um einen Einzelfall, weil das „Batavische Athen“ von anderen Ungarn, soviel wir wissen, bis zum Jahre 1623 nicht besucht wurde. Siehe dazu: AStL, 125 und 128. Auch in Franeker sehen wir einige Jahre später einen ähnlichen Fall. Am 23. April 1623 immatrikulierten sich zwei Ungarn - Casparus Keroos Sceptinus (ung.: Szepsi Korocz Gáspár) und Valentinus Gathi Dobrai (ung.: Dobrai Gáthi Bálint) - an der dortigen Universität. Sie sind ihren Landsleuten, die Franeker erst ab Ende August 1623 in großer Anzahl besuchen werden, mehr als vier Monate vorausgewesen. Siehe dazu: AStF, 71, Nr. 2006 und 2007.

[15](#) Über die unterschiedlichen Disputationen sowie *exercitii gratia, pro gradu*, bzw. über deren Verteidigung und die wichtige Rolle, die die Professoren dabei gespielt haben, siehe u.a. AAF, IX-XIX und De JONGE, 2003, 2-15.

[16](#) Dirk van Miert widmet seine Dissertation dem *Athenaeum Illustre* von Amsterdam im 17. Jahrhundert. Siehe dazu: Van MIERT, 2004.

[17](#) Nähere Angaben über die hebräischen Bücher siehe: POSTMA, 1994, 177-189.

[18](#) RMNy, Nr. 2617.

[19](#) P. VÁSÁRHELYI, 1985, 7 und siehe auch: SZABÓ, 2003.

[20](#) SZABÓ, 2003, 102.

[21](#) KERECSENYI, 1935, 302.

Volradus von Plessem: Seinen Namen finden wir im AStL auf Seite 171. Er ließ sich - zusammen mit Friedericus Henricus, dem Kronprinzen von Böhmen und Sohn des pfälzischen Kurfürsten Friedrich V. (i.e. der sogenannte Winterkönig, 1619-1620, der nachher in Den Haag lebte) - in Leiden immatrikulieren. Gemeinsam mit diesen Beiden finden wir auch den Namen von Henricus Altingius: „T. Dr. et quondam Prof. in Acad. Heidelb[ergensi], nunc exul“, dann Erzieher des Kronprinzen Friedericus Henricus in Den Haag. Im Jahre 1627 wurde Altingius mit spezieller Genehmigung des Kurfürsten Professor der Theologie an der Universität Groningen. Wir wissen, dass Altingius sich immer um die Studenten und die Exulanten aus der Pfalz gekümmert hat. Es ist klar, dass er darum auch 14. September 1623 die Universität Leiden besucht hat. Volradus von Plessem ging ihm dabei zweifellos als Diplomat des Kurfürsten zur Seite. Siehe dazu: BENRATH, 1966.

Conradus Blarer von Geyersberg: Gleichwie Volradus von Plessem, stand er auch im Dienst des pfälzischen Kurfürsten. Auch ihn finden wir im AStL auf Seite 208. Er ließ sich dort zusammen mit den drei jüngeren Prinzen von Böhmen: Carolus Ludovicus, Rupertus und Mauritius einschreiben. Blarer meldet, dass er bereits fünf Jahre im Dienst des Kurfürsten stand, und dass er Diener dessen Söhne war. Auch in diesem Fall handelt es sich also um einen Diplomaten des pfälzischen Kurfürsten. Blarer gehörte auch - und das soll hier

besonders betont werden - zum Bekanntenkreis von Albert Szenczi Molnár. Schon in Heidelberg sind die beiden einander begegnet und später in Oppenheim, wo Szenczi 1615-1619 als Kantor und Rektor tätig war. Siehe dazu: GIEBERMANN, 2005.

Gern möchte ich Prof. Dr. Ferenc Postma für diese Information aufs herzlichste danken.

[22](#) RMNy, Nr. 1308.

[23](#) POSTMA, 1998, 134.

[24](#) RMNy, Nr. 1144.

[25](#) Ebd. 139.

[26](#) Siehe dazu u.a.: POSTMA, 1997, 487-495, POSTMA, 1995 und AAF.

[27](#) BUE, II, Brief Nr. 451, 255-256.

[28](#) MGIB, 34 und CZEGLÉ, 1974, 90-92.

[29](#) POSTMA, 1997, 488.

[30](#) Ebd. 489.

[31](#) AStF, 72, Nr. 2050 (unter dem Namen: Martinus Caba Teijffalui), Nr. 2051 (Nicolaus Morolslakij), Nr. 2052 (Caspar Geleinus), Nr. 2053 (Paulus Nagij Tirnavius).

[32](#) GÖMÖRI, 1993, 88-92 und AAF, 516, M/1625/1.

[33](#) Siehe dazu: AAF, 87-96, 36/1625.6, 36/1625.7ab, 36/1626.1, 36/1626.2, 36/1626.3, 36/1626.4, 36/1626.5abcdefg.

[34](#) Ebd. 166-167.

[35](#) Ebd. 158-174.

[36](#) Siehe dazu: EREDICS, 2001, 112-117.

[37](#) AStF, 137, Nr. 4484 (unter dem Namen: Colomannus Igaz). Die erwähnte Bibel, die im Jahre 1645 in Amsterdam gedruckt wurde, befindet sich jetzt in der Universitätsbibliothek Leiden unter der Signatur . Igaz' Dedikation lautet, wie folgt: „R[evere]ndo ac Clariss[im]o D[omi]no Johanni Cloppenburgio, S.S. Theologiae D[octori] et in alma Academia Franek[erana] Professori digniss[im]o, offero hoc munusculu[m], in perpetuae amicitiae et benevolentiae sijmbolum. Anno 1647, die 10. Martij. Colomannus Justus. [Manu Propria]”. Siehe dazu: POSTMA, 1995, CXII.

[38](#) POSTMA, 2003, 396-397 und AAF, 123-125, 51/1640.9abc.

[39](#) POSTMA, 2003, 398-399 und AAF, 180-183, 64/1654.3.

[40](#) Siehe dazu: ZOVÁNYI, 1890.

[41](#) Auch in Van Alphens Bibliothek waren mehr als zehn ungarische Bücher zu finden. Siehe dazu: EREDICS, 1999, 257-264.

[42](#) Über die ungarischen Bücher in seiner Bibliothek siehe: EREDICS, 2003, 425-431.

[43](#) Siehe dazu: AAF, 344-353, 119/1725.3, 119/1732.2, 119/1733.3, 119/1736.1, 119/1736.2, 119/1742.1, 119/1744.1, 119/1745.1, 119/1745.2a: 1,5,8, 119/1758.1, 119/1761.1, 119/1763.2, 119/1764.1, bzw. POSTMA, 1995, XXVII–XXXV.

[44](#) BAKKER, Jan, Lofrede op Herman Venema, Amsterdam, 1801, 43–44. Siehe dazu: AAF, M/1801.2. Aufbewahrt u.a. in der Universitätsbibliothek Leiden unter der Signatur . In Übersetzung: „Viele berühmte Männer in Ungarn, wie Tsepregi, G. Verestoi, A. Banjai, verschiedene Szathmari's und mehrere andere Personen haben ihn für ihren Lehrmeister und Wohltäter gehalten, und es erwies sich durch verschiedene Proben, wie allgemein bekannt und geehrt der Name von Venema in jenem Land gewesen ist. Ich selber habe einmal in einer Buchhandlung einen ungarischen Mann angetroffen, während er Venemas Werk über Daniel durchblätterte. Ich fragte ihn, ob er den Namen des Autors kannte? „Was,“ war seine Antwort, „würde ich diesen Autor nicht kennen, dessen Name in unserem Land sogar bei den Kindern nicht unbekannt ist, und der von allen Gelehrten für einen allgemeinen Vater-Name gehalten wird.“

[45](#) Der letzte ungarische Student hielt sich wahrscheinlich bis zum Sommer 1795 in Franeker auf. Siehe dazu: POSTMA, 1995, XVII.

[46](#) SIVIRSKY, 1986, 19.

[47](#) G. Henk van de Graaf berichtet z.B. über niederländische Studenten, die im Jahre 1647 auf dem Weg nach Weißenburg waren um da im Collegium Bethlenianum dem Professor Johann Heinrich Bisterfeld (?-1655) zu begegnen. Siehe dazu: Van de GRAAF, 1979, 11.

Man könnte aber auch den Arzt Gerard van Swieten (1700-1772) erwähnen. Wegens seines römisch-katholischen Glaubens musste Van Swieten die Universität Leiden verlassen. Er wurde in Wien der Leibarzt von Maria Theresia (1717-1780) und übte einen bedeutenden Einfluss auf die Gründung der medizinischen Fakultät an der römisch-katholischen Universität von Tyrnau aus.

[48](#) Ich danke den Herren István Bitskey (Debreceni Egyetem), Karel Bostoën (Rijksuniversiteit Leiden), Dávid Csorba (Nyíregyházi Főiskola) und Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam/Károli Gáspár Református Egyetem Budapest) für ihre vielfältige und wertvolle Hilfe und Unterstützung in allen Stadien meiner Forschungsarbeit.

Gábor Puzstai: Wilden en geciviliseerden: Vreemd en eigen in M.H. Székely-Lulofs: *Isah*

Gábor Puzstai (Universiteit Debrecen)

Inleiding

Madelon Székely-Lulofs was een beroemde schrijfster uit de jaren dertig in Nederland. Ze heeft vooral met haar eerste boeken *Rubber* (1930) en *Koelie* (1931) bekendheid verworven, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië. Haar onderwerp was de kolonie en vooral de planterswereld aan de oostkust van Sumatra, in Deli. Ze gold als schandaalauteur, die de vuile achterkant van de planterssamenleving in Deli liet zien en de misstanden aan de kaak stelde. Ze was in de ogen van vele critici een moedig auteur die het aandurfde over de wereld van de plantages te schrijven, wat tot dan toe taboe was. Ze werd in haar eigen tijd ook met Multatuli vergeleken.

Op basis hiervan heeft de lezer de verwachtingspatroon dat in haar werken stereotiepen en polarisatie een ondergeschikte rol zouden spelen. Men verwacht van haar een ethisch, antikoloniaal getint verhaal.

Nu zou ik graag over één van haar verhalen willen spreken. Dit verhaal is opgenomen in de bundel *Emigranten* uit 1933, de titel is *Isah*. Isah is een inheemse vrouw die als koelie op een plantage werkt. Ze is eerst de vrouw van verschillende inheemse mannen wat tot spanningen leidt, later wordt zij de concubine, de njai, van de Europese assistent. De assistent wordt echter door één van de ex-mannen van Isah vermoord. Het verhaal eindigt met de begrafenis van de assistent.

De setting van het verhaal is een plantage aan de rand van het oerwoud. Meteen aan het begin is er een polarisatie te zien: aan de ene kant representeert het oerwoud de wilde natuur, aan de andere kant staat de plantage voor de blanke beschaving, voor civilisatie überhaupt. Deze polarisatie is niet alleen bij de natuurbeschrijving duidelijk, maar ook bij de personages.

Wilde inlanders en beschaafde Europeanen - polariserende leesstrategie (de koloniale visie)

Tussen Europeanen en inheemsen worden vooral de verschillen benadrukt. Als Europese personages optreden in het boek, dan wordt hun witte huidskleur geaccentueerd. De blanke assistent ligt in het ziekenhuis in een „smal, wit bed, onder een hoge witte tent“ (p. 201) De dokter legde zijn „witte hand“ (p. 202) op hem. De Administrateur^[1] had „witverkrampste“ (p. 202) vuisten. Als Europeanen langer in de tropen woonden dan werden ze „heelemaal wit“ (p. 165). De Nederlandse assistent had een „wit lichaam“ (S. 180.), en een „witte borst“ (p. 193). hoewel deze beschrijvingen dubbel op zijn. Als je het namelijk over een Nederlander hebt, dan is hij bij voorbaat blank, maar in de tekst wordt zijn blank zijn pleonastisch als contrast tot de bruine huidskleur van de inlanders extra benadrukt. De algemene benaming van de Europeanen uit de perspectief van de inheemsen is „de blanken“ (p. 164, 165, 171, 186, 189, 192, 195, 197, 199).

Bij de beschrijving van inheemsens wordt hun donkere huidskleur benadrukt, hoewel het voor de lezer duidelijk mag zijn dat Javanen bij voorbaat een donkere huidskleur hebben. De functie van de herhaling van de kleur is dat de verteller hiermee het anders-zijn van de inheemsens onderstreept, de contrast tussen inlanders en Europeanen benadrukt. Zo wordt bvb. beschreven dat de inheemse vrouw „bruine vingers“ (p. 202), „donkere wenkbrauwen“ (p. 202), „donkere ogen“ (p. 202), „glanzend bruine“ (p. 163) huid en „diepzwart“ haar (p. 173, 190) had. Wanneer haar kind werd geboren, lag het „bruin op de bruine aarde“ (p. 167).

De verteller geeft dus alleen met de kleurverschillen aan dat hier een groot onderscheid is tussen inheemsens en Europeanen. Het blijft natuurlijk niet bij een vaag verschil. Er is een duidelijke hiërarchie ook:

De aanspreekvorm van de blanken uit inheems perspectief is meestal „toewan“ wat in het Maleis „heer“ betekent. De hiërarchische verhoudingen tussen blank en bruin geeft een citaat uit inheems perspectief weer:

„Als er een Blanke bij is, lach je alleen maar omdat je verlegen bent of ten hóógsste om een van de andere koelies uit te lachen. Lachen, als er een Blanke bij is, dat is tegen de adat. Een toewan uitlachen, dat kon natuurlijk helemaal niet. Toewan was een Blanke. Alles wat een Blanke doet, al is het ook nog zo gek, is de daad van de meester, van de heer. Daarom kun je niet lachen.“ (p. 165)

De lezer ziet dus dat het verhaal vol zit met koloniale grenzen. De Inheemsens zijn ondergeschikt, de blanken zijn superieur. Het herhaaldelijke onderstrepen van de huidskleur van beide kanten dient om de verschillen te benadrukken.

De hiërarchie wordt echter niet alleen door huidskleur en positie bevestigd, maar ook door de personages zelf.

Het verhaal van Isah wordt verteld. Ze is een vrouw uit Java die door een vreemde wordt meegelokt die haar goud belooft. Zij zet in een huis voor een blanke op een stuk papier onderaan drie kruisjes om het goud te krijgen. Later blijkt dat het papier een werkcontract is en de drie kruisjes haar handtekening. Ze komt op de plantage aan, waar ze aan een oudere koelie wordt gegeven. Ze wordt zijn vrouw, of ze nu wilde of niet. Van haar man, Doel genaamd, raakt ze zwanger. Een andere koelie Iman spreekt met Doel af dat hij de zwangere Isah koopt voor 3,5 gulden. Voor Iman is de vrouw eigenlijk niet interessant, want hij wil alleen het kind hebben, daarom betaalt hij voor Isah 1 gulden en voor het ongebooren kind 2,5. Het kind sterft kort na zijn geboorte, waarop Iman ruzie maakt met Doel: hij wil immers zijn geld terug voor het kind. Ze kunnen niet het eens worden en gaan samen met Isah naar de toewan, de blanke heer, die recht moet spreken en moet bepalen wie gelijk heeft.

„Toewan weet, dat ik indertijd mijn vrouw Isah heb verkocht aan Iman. Ik heb ze verkocht voor drie gulden vijftig omdat ze een kind verwachtte... ‘

Hier viel Iman in, ook opgewonden nu:

‘Dat is zo toewan ... en ik heb ook de drie gulden vijftig betaald. Maar nu is het kind dood en wat heb ik er nu aan, dat ik een rijksdaalder voor het kind betaald heb?...’

Doel viel hem in de rede heftig gesticulerend:

‘En nu wil Iman, dat ik de vrouw terugneem en dat ik hem die twee-vijftig terugbetaal. Maar dat is niet patoet, niet eerlijk. Wat je verliest, dat verlies je...’

‘Maar ik wil de vrouw niet hebben, het was mij om het kind te doen...’

‘Ja, maar ik kan toch niet helpen dat het kind dood is gegaan? Moet ik daarom die rijksdaalder terug betalen?’^[2]

De blanke assistent die naar het gesprek luistert (en ook de lezer), staat helemaal versteld hoe de vrouw en haar dode kind als handelswaar worden beschouwd door de twee inheemse mannen (van wie één de vader is van het dode kind). Totale gevoelloosheid, zelfs wreedheid typeert hier de twee koelies.

Dezelfde dierlijke wreedheid is aan het einde van het verhaal te zien bij een van de koelies, Iman, die de assistent uit wraak vermoordt. De blanke vermaant Iman sneller te werken, maar opeens trekt Iman zijn dolk, „onhoorbaar, en lenig en doelzeker, als met een tijgersprong, was hij van zijn plaats gesprongen, was hij achter toewan en plantte den dolk diep in den witte rug. Hij keerde het mes om en nog eens om en trok toen terug.“ (p. 199)

De inheemse is hier net een wild dier dat op een beestachtige manier de blanke vermoordt. De inheemsen worden dus als wilden gestereotypeerd, hun tegenpool de blanken worden als geciviliseerden gepresenteerd. Als we echter nauwgezet toekijken, blijken ze toch niet elkaars tegenpolen te zijn.

Het spel van de polen

Hierboven hebben we vastgesteld dat de inheemsen dierlijke, wraakzuchtige wilde wezens zijn, die met beestachtige wreedheid de blanke vermoorden. Deze wildheid en wraak zijn echter in het verhaal niet alleen eigenschappen van de inheemsen, maar ook van de blanken: Na de moord werd Iman gevangen genomen en naar de toewan-besar (de blanke administrateur van de plantage) gebracht. De blanke sloeg Iman „bont en blauw en bijna dood” (p. 201) en bij het doodsbed van de assistent zegt de administrateur:

„’Als ik de ellendeling aan de strop kan helpen...’ Toen lachte hij kort. ‘Maar hij zal geen kans hebben om die te ontlopen...’ Er was bittere triomf in deze woorden. Een oeroud instinct vermoord in eeuwenlange civilisatie, flakkerde in deze triomf op. Wraak. Vergelding.” (p. 202)

Wraak, wildheid en beestachtigheid zijn dus niet alleen de eigenschappen van de inheemsen, maar ook van de blanken.

In verband met de mensenhandel tussen de inheemse koelies, Iman en Doel, hebben we geconstateerd, dat het wreed en gevoelloos was. Maar is dat alleen de eigenschap van de wilden? Isah kwam naar Deli omdat ze in haar dorp op Java door een vreemde werd aangesproken die haar goud beloofde. „En zoo was ze in Deli gekomen. Ze begreep zelf eigenlijk niet goed, hoe. In de pondok noemden de koelies dat: ‚di djoewal ...verkocht...’” (p. 166) Zij werd dus door de Europese plantagematschappij op Deli gekocht. De anonieme blanke plantage-eigenaar heeft haar, samen met duizenden andere inheemsen gekocht en besliste over het lot van de koelies. De koelies hadden namelijk geen eigen wil, ze mochten geen eigen wil hebben.

„Iman was ook een contractkoelie. En Iman wist dat contractkoelies niets te zeggen hebben. Niet over hun vrouw en kind. Niet over hun eigen lichaam.“ (p. 163)

Niet alleen de twee koelies, maar ook de anonieme, in duistere zwijgen gehulde blanke plantagebezitter dreef mensenhandel. Maar dat deed ook de assistent die Isah als njai bij zich nam.

„Hij kon haar niet beschouwen als de vrouw, die behalve met het lichaam ook met de ziel bij hem hoorde. Ze was een betaalde, vertrouwde bediende” (p. 185)

Het verschil tussen wilden en geciviliseerden is dus geen oppositie meer omdat het niet meer duidelijk is wie wild is en wie geciviliseerd. Zowel inheemsen als blanken hebben dezelfde eigenschappen: ze handelen in mensen. De betekenis van wilde inheemsen en geciviliseerde Europeanen is niet meer vanzelfsprekend.

De hiërarchie van de oppositiepaar in de gevechtsscène tussen Iman en de assistent wordt geconstrueerd, zoals ik het hierboven reeds heb vermeld. (Iman is het wilde dier dat met beestachtige wreedheid de blanke assistent vermoordt). Aan de andere kant wordt deze hiërarchie gedeconstrueerd wanneer de twee mannen met elkaar vechtend van een heuvel rollen:

„Hun lijven werden tot één klomp, half wit, half bruin. Er was geen verschil meer in wezen en ras. Er was niets anders meer, dan die doodstrijd, dan dat gevecht van man tegen man.” (p. 200)

Dit “in elkaar opgaan” tijdens hun strijd (wat echter geen eenwording betekent) wordt herhaald in de scène in het ziekenhuis bij het doodbed van de assistent. In zijn laatste minuten is Isah bij hem:

„Een blik gleed onder zijn oogleden uit, zocht en vond haar blik. Ze boog zich dieper over hem heen. Ze hield zijn blik vast. De toppen van haar vingers rustten met veerlichte beroering op zijn voorhoofd. Star, zonder uitdrukking lagen hun ogen in elkaar. Er gebeurde niets. En toch gebeurde alles in dit moment. Hij stierf... Maar ze hield hem met geen wensch, geen verlangen terug. Ze effende ook met geen enkel woord dezen overgang van leven naar een ander leven. Ze trad alleen uit zich zelf en ging naast hem op dezen laatsten weg. Ze liet zichzelf achter en ging mee met hem door de laatsten poort, over den allergrootsten kloof en in haar volkomen vertrouwdheid met den dood nam ze alle pijn, alle angst, alle strijd van hem af... Zijn blik brak in haar blik. Op haar half open mond voelde ze zijn laatste ademstoot.” (p. 204)

Mijns inziens vormt de sterfscène de kern van het verhaal. De inheemse vrouw en de blanke man houden elkaar met hun ogen vast en gaan naast elkaar op de laatste weg. In hun blik worden ze gelijk, wat in hun leven in de koloniale maatschappij niet kon, kan in het moment van de dood. Stereotiepen en clichés vervallen, oppositieparen worden teniet gedaan, zij met z'n tweeën blijven. Ze horen wel bij hun eigen wereld, ze zijn anders (de ene is bruin, de andere blank) maar vinden wel een raakpunt waar ze een kunnen worden. Een raakpunt, waar de hiërarchie van de polen niet meer bestaat, een punt, waar de woorden “wild” en “geciviliseerd” hun betekenis verliezen. Een raakpunt wat de literatuur mogelijk maakt en waardoor wij lezers de vraag zelf mogen beantwoorden: wie is hier wild en wie is geciviliseerd?

[1] Administrateur – Manager, Chef

[2] Székely-Lulofs, M.H.: Isah. In: Emigranten. Amsterdam, Elsevier 1933. p. 177.

Gert Loosen: Tom Lanoye als eerste Antwerpse stadsdichter

Gert Loosen (Universiteit Debrecen)

Een zoon vraagt aan zijn vader: "Pap, wat is eigenlijk politiek?"

Vader zegt: "Jongen, dat is heel eenvoudig. Kijk, ik breng het geld thuis, dus ben ik het KAPITALISME. Je moeder beheert het geld, dus is zij de REGERING. Opa ziet er op toe dat alles hier ordentelijk verloopt. Hij is de OVERHEID. Het dienstmeisje is de ARBEIDERSKLASSE. Wij hebben allen maar een doel voor ogen namelijk jouw welzijn. Daarom ben jij het VOLK. Je kleine broertje die nog in de luiers loopt is de TOEKOMST."

De zoon denkt na en vraagt of hij er een nachtje over mag slapen. 's Nachts wordt hij wakker omdat zijn kleine broertje in zijn luier heeft gepoept en vreselijk schreeuwt. Omdat hij niet weet wat hij moet doen gaat hij naar de slaapkamer van zijn ouders. Daar ligt alleen zijn moeder en die slaapt zo vast dat hij haar niet wakker krijgt.

Daarom gaat hij naar de kamer van het dienstmeisje waar hij ziet dat zijn vader bij haar in bed ligt en dat ze met hele vreemde dingen bezig zijn. Hij ziet dat Opa onopvallend door het raam toekijkt. Ze zijn allemaal zo druk bezig dat niemand merkt dat hij voor het bed staat. Daarom besluit de jongen weer te gaan slapen. De volgende ochtend vraagt de vader aan zijn zoon of hij met zijn eigen woorden kan uitleggen wat politiek is.

"Ja," zegt de zoon, "het KAPITALISME misbruikt de ARBEIDERSKLASSE terwijl de OVERHEID toekijkt en de REGERING slaapt. Het VOLK wordt volkomen genegeerd en de TOEKOMST ligt in de STRONT!"

Dames en heren, we zijn hier niet samen om ons te buigen over de vraag wat politiek is. Maar deze mop - gevonden op het discussieforum met bijdragen van divers plimage op een webstek over politiek^[1] slaat de brug tussen thema's die ik kort zal aanraken in deze lezing en die alle te maken hebben met de hoofdfiguur ervan, de persona practica en de persona poetica Tom Lanoy.

De mop is een talig spelen waarin door een kinderlijke-naïeve spreekbuis de heilige hoeksteen van onze samenleving zo lang geweest (én alweer terug van weggeweest), m.n. het gezin, ontmaskerd wordt. Tegelijkertijd worden door de sterke buitentalige binding de normen en waarden van die politieke heilige koe, het kapitalisme, met een stevige linkse geveld.

Wat kunstenaars niet moeten doen, is beginnen hopen dat de mensen die ze rechtstreeks of onrechtstreeks aanschrijven, Antwoorden zouden geven op hun vragen. Dat er iemand in de Wetstraat mea culpa zou slaan en zeggen: "Meneer, dank u, uw roman heeft dit land gered!"^[2] Laten we politiek aan de politici en de kunstenaars in *splendid isolation* scheppen in ateliers en op zolderkamers? Hoe kan een geëngageerd artiest zijn steentje bijdragen tot een betere samenleving? De Duitse kunstenaars Käthe Kollwitz had het er bij het begin van vorige eeuw al zo moeilijk mee. Hoewel ik weinig kunstenaars ken in wier privé-leven de politiek zo'n verwoesting heeft aangericht als bij haar, toch schaamde ze zich dat ze niet expliciet kant koos, letterlijk ook: voor een partij koos, maar liever de dingen der wereld op zich liet

inwerken, om er scheppende kracht uit te putten en dan die wereld een spiegel voor te houden[3].

Of moet het zoals Nick Cave, die *in een interview in mijn gazet [gezegd heeft] dat politiek te vuil is om ervan te zingen*[4]. Over de verhouding kunst en politiek valt natuurlijk veel meer te zeggen dan alleen maar dit – ik wilde deze twee uiterste standpunten van kunstenaars die mij erg lief zijn, als oriënteringspunten gebruiken om Tom Lanoye te positioneren.

In een land waar *de vlamming in zijn zelfgebouwd kasteeltje alle rolluiken naar beneden kan doen ratelen om in het aardedonker te kijken naar steeds meer commerciële kanalen op zijn breedschermteevée, van lieverlee denkend dat het leven bestaat uit kakelende eks-missen belgië, uit Amerikaanse series vol detectieven en uit spotjes voor ontbijtvlokken met honing en inlegkruisjes met vleugels*[5], in zo'n land leidt een boekenprogramma, of liever de complete afwezigheid ervan op de openbare omroep, tot eindeloos palaveren en vele voornemens, waarbij de deelnemers lijden onder de angst voor saaiheid en de programmadirecteurs vergaderen aan de offertafel van de kijkcijfers. In dat land wordt Antwerpen, na onder andere Bombay en New York, World Book Capital. Antwerpen boekenhoofdstad, een initiatief van de UNESCO.

En in die boekenhoofdstad[6] wordt Tom Lanoye als eerste stadsdichter aangesteld.

Om dat allemaal goed te begrijpen, schets ik een paar achtergronden.

Wat zijn stadsdichters? Wat zijn stadsgedichten? Wie is Tom Lanoye?

Wat zijn stadsgedichten?

Het lemma *stadsgedicht* is onvindbaar in de GVD[7]. En in de DBNL[8] vind je ook meer terug onder de oudere benaming *stedegedicht*, wat het archaische aspect ervan laat vermoeden.

Je zou heel algemeen kunnen zeggen dat stadsgedichten aspecten van stedelijke cultuur beschrijven. Maar dat is te algemeen. Allicht wordt buiten deze zaal vol neerlandofielen dan onmiddellijk gedacht aan het sombere werk van Baudelaire, Thomson, Kaváfis, T.S. Eliot e.v.a. We hebben het met stedegedichten over een genre, de *laus urbium*, dat bij de oude Grieken en Romeinen populair was, en in Nederland via de Neolatijnse letterkunde de Nederlandse letteren binnensloep.

In het tot waanzinnige welvaart opengebloeide 17de-eeuwse Nederland gaat het bij stadsgedichten echter meestal om schaamteloze lofbetuigingen waarin de rijkdom, de schoonheid en de macht van een stad wordt bezongen.

O herelijke MAAGD! Vorstin der ed'le steden

Van 't machtig Holland, bron van wijsheid, die de rede

Uw plaats geeft, als gij 't woord 't eerst van uw' zust'ren doet.

O moeder van de deugd, van kunst en hoge moed!

Beschutster van het land, verwinster in het strijen,
Vreemaakster in geschil, en pronk der oude tijen,
Sieraad der graven, en vertoonster van haar pracht,
Bewaarster van het recht, schat van des oorlogs kracht.
Hoe blaakt mijn ziel, om u, naar uw waardij, te prijzen!
Maar wie kan u de eer, die gij verdient, bewijzen?

Dit is – jawel – een gedicht over Dordrecht. Jacob Lescaille^[9] maakt van het metaforisch procédé van personificatie gebruik om de stad een vrouw te laten worden. (Zo'n gebeuren mag ons niet meer verwonderen sinds wij vorig werkjaar op het congres hier in Budapest tijdens een van de laatste lezingen een collega Budapest hebben zien worden.)

Het is ook het eerste stadsgedicht dat Arie-Jan Gelderblom aanhaalt in zijn artikel *De maagd en de mannen*^[10], waarin hij 17de-eeuwse Nederlandse stadsgedichten aan een psychokritiek à la Jacques Lacan onderwerpt. Niet alleen de literatuurwetenschap, ook de psychoanalyse houdt zich bezig met onderzoek naar betekenisgeving in teksten. Toen aanvankelijk Freuds uitgangspunten en technieken gebruikt werden om literaire teksten te interpreteren, lag de schrijver samen met zijn werk op de couch bij de analyticus/literatuurwetenschapper. Het vaak te hineininterpretierende biografisme werd verlaten en de literaire teksten zelf vormden het enige object van onderzoek. Er tekenden zich twee richtingen af in deze zgn. psychokritiek. Charles Mauron ging zich bezighouden met het werk van één auteur. Voor de literatuur van de renaissance en het classicisme is er echter nog een andere mogelijkheid, nl. een corpus te gaan bestuderen op grond van thematische gelijkheid. *Deze literatuur kent immers duidelijke conventies en daardoor bepaalde inhoudelijk én formeel samenhangende soorten teksten, die zich bedienen van een vaste voorraad stilistische figuren. Bovendien garanderen de traditionele en alom toegepaste technieken van translatio en imitatio dat er binnen de tekstsoorten bij de produktie van nieuwe specimina een voortdurende assimilatie van bestaand literair materiaal plaatsvindt.*

De resultaten uit het onderzoek van Gelderblom zijn verbluffend. De stedemaagd blijkt alles te zijn, behalve maagd. Zij opent haar wijde schoot voor de koophandel(aars) der ganscher wereld, vrijt de kalk van 't plafond en elk seksplezier smaakt naar nog meer, ze is onbevredigbaar. Ze heeft een ruime keuze aan partners uit alle mogelijke landen waarmee handel gedreven wordt en weet van geen ophouden. Zij zwelt van wellust, weelde en zwangerschap, zet flinke kinderen op Neerlands bodem en voedt stad en ommeland tot grote welvaart.

Natuurlijk is het procédé dat van een stad een vrouw maakt, hoewel typisch voor vele stedegedichten, niet het enige kenmerk van het genre. De drie belangrijkste topoi zijn volgens het invloedrijkste theoretische handboek over het schrijven van stedegedichten (Scaliger, *Poetices libri septem*) de *ligging* van de stad, haar *oorsprong of geschiedenis* en de *daden van haar burgers*.

Stadsgedichten zijn een eerder marginaal verschijnsel in de literatuur, en voor zover ik weet ook in de literatuurstudie. Onthouden we echter wat Scaliger voorschreef en wat uit Gelderbloms onderzoek bleek.

Wat is een stadsdichter?

Net zomin als *stadsgedicht* is het lemma *stadsdichter* terug te vinden in de GVD. Dan maar even te rade bij www.epibreren.com/stadsdichter .

Een Stadsdichter is een dichter die door het bestuur van een stad is aangesteld om jaarlijks meerdere gedichten bij bijvoorbeeld actuele gebeurtenissen binnen de gemeente te schrijven. Het is gebruikelijk dat deze dichter hiervoor een vergoeding ontvangt.

Het is een literair verschijnsel dat zijn oorsprong vindt in de cultuur waarin de rederijkerskamers gedijden. Ik citeer even Herman Pleij.

Het spontane volksvermaak in de stad, voor en door iedereen, wordt geleidelijk aan vervangen door strak georganiseerde kijkspelen, die de moraal en de idealen van de elite uitdrukken en waaraan de gewone burger zich kan vergapen zonder mee te mogen doen. In Brussel wordt het instrument voor de organisatie hiervan gevormd door de vier à vijf plaatselijke redelijkerskamers alsook de Broederschap van de Zeven Weeën. Zij organiseerden vele toneelvoorstellingen, processies en rederijkersfeesten, in opdracht van of gesteund door het stadsbestuur. Dat stelde ook in 1474 een stadsdichter aan, in de persoon van Colijn Caillieu, aan wie met zoveel woorden de opdracht verstrekt wordt om het gewone volk te vermaken. Hij krijgt een jaargeld om 'metter cunst der retoriken, van dichten, spelen, esbatementen, baladden, refreynen ende dier gelike dagelix ter eeren van deser stad ende in recreacien van den gemeynen volke der selver stad voert te stellene' [\[11\]](#)

En dan, Antwerpen 2003. Zoals gezegd roept de UNESCO Antwerpen uit tot wereldboekenstad. En *het Stad* roept Tom Lanoye uit tot eerste stadsdichter.

Maar wie is Tom Lanoye?

Lanoye, geboren op 27 augustus 1958 in Sint-Niklaas, kreeg les van Cyriel Coupé, alias Anton Van Wilderode, studeerde Germaanse filologie in Gent. Literair gezien is hij van alle markten thuis: dichter, essayist, columnist, polemist, toneelschrijver, romancier, redacteur en bibliofiel uitgever van zijn eigen werk, bestuurder van zijn eigen Naamloze Vennootschap (waardoor hij als schrijver geen steuntrekker meer is, maar zelfstandige wordt), podiumdichter, criticus.

Hij is in de eerste plaats een literair fenomeen, maar onlosmakelijk verbonden met zijn literaire creaties is zijn in-de-wereld-staan. Zijn tientallen designerbrillen en onblusbaar talent geven hem een scherpe blik op geschiedenis en actualiteit. Hij vertoont in heel zijn werk én leven een maatschappelijke begaanheid en kritische houding.

Is het verre vreemd? Hij woont in Zuid-Afrika de eerste vrije verkiezingen bij en schrijft erover in HUMO.

Is het nabije vreemd? Hij spoort Vlamingen aan meer kennis te nemen van de Waalse cultuur.

Is de nabije vreemde bedreigd door haat en xenofobie? Hij verhuist naar Antwerpen, bolwerk van het Vlaams Blok, nu Vlaams Belang. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000 steunt hij als lijstduwer de Vlaamse groenen om de bruinzwarte handschoen op te nemen. Hij haalt veel voorkeursstemmen, hoewel hij als steun op de lijst stond en geen mandaat wilde opnemen. Desondanks bracht zijn actie weinig zoden aan de dijk: het Blok haalde 33% van de stemmen...

Krijgt hij kritiek van uit Nederland om zijn grote maatschappelijke engagement? Hij wil *steeds een beetje Boon blijven* en verweert zich: “Mijn fantasie schiet juist te kort bij de Belgische realiteit”^[12] en schetst in een romantrilogie die het concrete overstijgt de [modderpoel] die België is”.

Ontwaakt katholiek Vlaanderen eindelijk uit de drievuldigheidsdroom van *hetero, huwelijk en happy family*? Hij is de eerste om de koffie te ruiken. Zijn tweede roman, *Kartonnen Dozen*, vertelt wat en wie hem tot schrijven hebben gebracht, evocert een ontroerend autobiografisch beeld van zijn jeugd, tekent warm en scherp Vlaanderen, flaminganten en de Vlaamse beweging in een haat-liefdeverhouding als ware achterneef van Jacques Brel en Geert Van Istendael, maar als rode draad door het boek loopt de tragische geschiedenis van zijn liefde voor een andere jongen. En in 1996 tekent hij het eerste Belgische samenlevingscontract voor homokoppels samen met zijn vriend René Los.

Wordt de gruwel van de Eerste Wereldoorlog vergeten door gebrek aan schriftelijke getuigenissen wegens hoog analfabetisme bij het Vlaamse kanonnenvoer? Hij vertaalt Engelse War Poets om de blinde vlek in de Vlaamse literatuurgeschiedenis weg te werken.

In de trouwzaal van het Antwerpse stadhuis komt dan alles en nog meer samen. De politiek, de politici – meerbepaald het Antwerpse college van burgemeester en schepenen (wethouders heten zij in het noorden) – benoemen Tom Lanoye tot eerste stadsdichter van Antwerpen. Met een knipoog naar het samenlevingscontract dat hij met zijn vriend in hetzelfde gebouw bekrachtigde, is Lanoye trots *een bijna buitenechtelijk orgiastisch contract te mogen tekenen met een heel schepencollege tegelijkertijd. Een contract waarin, net als in een huwelijk, wederzijdse rechten en plichten zijn vastgelegd. Maar waarbij, alle contractregels ten spijt, de echte basis uiteraard moet bestaan uit wederzijds vertrouwen en weergaloze onderlinge liefde.*

Maar waar de tweede contractant het stadsbestuurder is, zal zijn geliefde Het Stad zijn, de vrouw, de stedemaagd Antwerpen. Hij belooft zijn best te doen, maar tevens niet kritiekloos te loven. Want, zegt hij, *ik beschouw mezelf daarvoor teveel als een minnaar van deze stad. Maar dan wel een ware minnaar. Ik mag dan brillen dragen waarvan de lenzen zo sterk zijn dat ik nooit rechtstreeks in de zon mag kijken of mijn achterhoofd begint te branden – een echte minnaar zoals ik is niet blinder dan een mol. Blinde liefde is geen liefde. Het is een kruising tussen zelfbedrog en kitsch. Dat laatste tot daar aan toe, maar zelfbedrog? Dat nooit. De echte liefde ziet de waarheid en bemint desondanks. De ware minnaar legt zijn vinger eerst op een zere plek en pas daarna ergens anders. Zeg dat ik het u gezegd heb.*^[13]

De Gentse tafelspringende student is officieel Antwerps stadsdichter geworden, maar twee constanten zijn gebleven, versterkt zelfs: als literator met een voorliefde voor orale literatuur heeft hij een publiek nodig dat hij een geweten wil schoppen.

Als belezen schepper volgt hij zich enerzijds de traditie van het stadsgedicht zoals voorschreven door Scaliger en de gewoonte de stad te verbeelden als een vrouw (imitatio), anderzijds gaat hij a.h.w. een literaire wedstrijd aan met zijn model om dit te evenaren en zo mogelijk te overtreffen^[14] maar dan aemulatio à la Lanoye: ken je geschiedenis, stel je regels op en verwerp ze dan. Of zoals hij dat ook toekomstgericht doet in zijn nieuwe functie:

[regel] 1) De stadsdichter zal, als eerste daad direct na de ondertekening van zijn contract, een goed gestoffeerde speech uitspreken waarin hij de lijnen van zijn beleid uiteenzet, zodat hij – vanaf de eerste dag daarna – die lijnen met des te meer verve in de wind kan slaan.

Mijn fantasie schiet te kort bij de Belgische realiteit, had ie al eerder gezegd. Lanoye is bezig aan zijn éérste stadsgedicht en het voltallige Antwerpse stadsbestuur moet na een fraudeschandaal en gesjoemel met onkostenvergoedingen ontslag nemen.

Meng de genreconventies waar hij mee speelt, zijn maatschappelijke bekommernis en de Antwerpse actualiteit, ziek van scandalitis – en je krijgt het eerste stadsgedicht van Lanoye: *Mijn moeilijk lief*, met een openingsstrofe vol kritiek en hartstochtelijke liefde en trouw.

Vervloekt heb ik u, meer dan Beerschot ooit

Verloor. Verlaten? In gedachten meer

Dan eb en vloed uw kaden konden boenen.

Verraden? Nooit. Maar des te kwader vaak,

Lijk iedere Sinjoor, loop ik uw straten door

Waar in zoveel zo grondig werd verklooid.

In het bestek van deze lezing kan ik het niet uitgebreid hebben over alle stadsgedichten van Lanoye.

Ik zal dus niets kunnen vertellen over

Pleinvrees: een klacht van het Theaterplein waar de “Vogeltjesmarkt” gehouden wordt en dat er belabberd lag te wachten op restauratie

Roma Aeterna: waar hij nostalgisch de verloren charme van de oude bioskooptempels bezingt, waarvan er één door een gigantische groep geëngageerde vrijwilligers in ere werd hersteld

Pepto Bismo 2003, Antwerpse luchten, bij kunstwerken van Antwerpse kunstenaars

Enz.

Ik wil nog voor twee zaken aandacht: de broodzak en *A tale of two towers* – en wel om een heel voor de hand liggende reden. Het zijn de leukste, opvallendste, sterkste knooppunten van zoveel – ik dèrf niet *alles* te zeggen – wat die man bezielt, kent, geabsorbeerd heeft en verwerkt.

Brood, dagelijkse basisbehoefte, product van liefdevol kneden, van een hartstochtelijk ambacht. De koffiekoek, symbool van Vlaamse zondagochtendgezelligheid. 100.000 broodzakken met een *lekker* gedicht van Lanoye, 700 daarvan door hem zelf uitgedeeld op de Groenplaats, gevuld met twee koffiekoeken. Ook aan een paar daklozen die de koeken opaten, de zak wegwierpen en weer in de rij gingen aanschuiven.

Twee torens telt Antwerpen, die die naam waard zijn. De Onze-Lieve-Vrouwetoren van de kathedraal, eerbiedwaardig matriarchaal gotisch monument, 50 jaar geleden bezongen door die andere vrouw uit onvoltooid verleden tijd, de Antwerpse volkszangeres La Esterella.

En de robuust-elegante Boerentoren in Art-Decostijl[15], met zijn bijna 100m de eerste wolkenkrabber van Europa, opgericht in het Interbellum. Willem Elsschot heeft nog vergeefs geprobeerd grote reclamepanelen te verkopen toen de toren in aanbouw was.

De Boerentoren en de kathedraal, de geïmmigreerde dichter en de Antwerpse zangeres die bijna dubbel zo oud is als hij, de katholieke en de geldgod, Antwerpse geschiedenis en actualiteit van in de verte waarneembaar. Op gigantische doeken laat Lanoye de Boerentoren een liefdesverklaring schrijven aan de Onze-Lieve-Vrouwetoren – en waar het Willem Elsschot niet lukte, slaagt hij erin na het verwijderen van die poëtische billboards behoorlijk wat winst te slaan. De doeken worden geveild en brengen €21000 op. Het veilinghuis en de Rotaryclub leggen bij en een alfabetiseringsproject in Mali kan op €50000 steun rekenen.

De katholieke kathedraal antwoordt. Mondeling. Bij monde van de diepe stem van de eerbiedwaardige La Esterella, niet gezongen, maar à la islamitische muezzin

Dank God dat Tom Lanoye bestaat, schreef de Standaard der Letteren ooit. En *Het stadsdichterschap na Tom Lanoye is een vergiftigd geschenk*. De Gazet Van Antwerpen schreef: *Prince zong over Alphabet Street. Antwerpen is Alfabet Stad, en Tom Lanoye onze eigen Prince der Letteren.*[16]

Ik hoop dat ik hiermee een beetje heb mogen bijdragen tot zijn bekendheid in Hongarije.

Gert Loosen

Bibliografie

www.politics.be en daar: <http://forum.politics.be/archive/index.php/t-663.html>

<http://www.stadsdichterpodcast.be/>

http://nl.wikipedia.org/wiki/Tom_Lanoye

www.lanoye.be (jammer genoeg niet zo up to date als het Wikipedia-artikel...)

<http://www.gva.be/subs/popups/tomlanoye/>

(een mooi overzicht van alle Antwerpse stadsdichters en hun werk, van *de Frut* (= Gazet Van Antwerpen)

<http://www.abc2004.be> (over Antwerpen Wereldboekenhoofdstad)

www.epibreren.com/stadsdichter

<http://www.belgiumview.com/belgiumview/t11/view0000024.php4>

www.dbnl.nl

ARIE JAN GELDERBLOM, De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw

(http://www.dbnl.org/tekst/geld008maag01/geld008maag01_001.htm)

TOM LANOYE, Stadsgedichten, Manteau/Prometheus 2005.

HERMAN PLEIJ: De wereld volgens Thomas van der Noot, boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw

(http://www.dbnl.org/tekst/plei001were01/plei001were01_0004.htm)

MARJA PRUIS, Dieper! Harder! Herman Brusselmans, Tom Lanoye, Jeroen Olyslaegers en Ramses Meert over de kelderlucht van het Belgische trauma. In: De Groene Amsterdammer, 3-11-99.

BART VANEGEREN (samenst.), Naamloze Vennootschap Lanoy, Prometheus, Amsterdam 1980.

HENDRIK VAN GORP e.a., Lexicon van literaire termen, Wolters Leuven 1991 (5de volledig herziene druk)

[1] www.politics.be

[2] Uit: FILIP ROEGIERS, Een beetje Boon blijven. In: BART VANEGEREN (samenst.), NV Lanoye, Prometheus, Amsterdam 1998, p.104.

[3] “Ich schäme mich, dass ich noch immer nicht Partei nehme und vermute fast, wenn ich erkläre, keiner Partei anzugehören, dass der eigentliche Grund dazu Feigheit ist. Eigentlich bin ich nämlich gar nicht revolutionär, sondern evolutionär ... Man hätte mich eben ganz in aller Stille lassen sollen. Man kann ja auch von einem Künstler, der noch dazu Frau ist, nicht erwarten, dass er sich in diesen wahnsinnig komplizierten Verhältnissen zurechtfindet. Ich hab als Künstler das Recht, aus allem den Gefühlsgehalt herauszuziehen, auf mich wirken zu lassen und nach außen zu stellen. So hab ich auch das Recht, den Abschied der Arbeiterschaft von Liebknecht

darzustellen, ja den Arbeitern zu dezidieren, ohne dabei politisch Liebknecht zu folgen. Oder nicht ?!”

Käthe Kollwitz, geciteerd bij *In memoriam Karl Liebknecht* (houtsnede, derde, definitieve versie) in het Käthe-Kollwitzmuseum Köln. Met dank aan mevr. Katja Lambert, werkneemster van het museum.

[4] uit *Programma (bis)*, Tom Lanoyes openingsgedicht voor het literaire festival Zuiderzinnen (zoals geciteerd in *Stadsgedichten*)

[5] Uit TOM LANOYE, *Gespleten en Bescheten* (Theatermonoloog, 1997)

[6] <http://www.abc2004.be>

[7] Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, 13de druk

[8] Digitale Bibliografie der Nederlandse Letteren, www.dbnl.nl

[9] Jacob Lescaille (1611-1679), (<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=lesc001>); dit gedicht werd gepubliceerd in Joan Blaeus grote atlas *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen* van 1652 (Blaeu 1966 I: fol. ij A2 d), hier overgenomen zoals geciteerd door Gelderblom

[10] ARIE JAN GELDERBLOM, *De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw* (http://www.dbnl.org/tekst/geld008maag01/geld008maag01_001.htm)

[11] HERMAN PLEIJ: *De wereld volgens Thomas van der Noot*, boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw (http://www.dbnl.org/tekst/plei001were01/plei001were01_0004.htm)

[12] Dit citaat is tevens titel van *Het Sienjaal 4: Tom Lanoye 'Mijn fantasie schiet te kort bij de Belgische realiteit'* (webpublicatie: http://www.antenna.nl/ravage/2001_2002/0116a11.htm)

[13] TOM LANOYE, *De Stadsgedichten*

[14] HERMAN VAN GORP, *Lexicon van Literaire termen, 'imitatio'*.

[15] <http://www.belgiumview.com/belgiumview/t1/view0000024.php4>

[16] Alle zoals geciteerd op de rug van TOM LANOYE, *Stadsgedichten*, Manteau/Prometheus, 2005.

Márta Kántor-Faragó: Kausalkonjunktionen des Niederländischen

Márta Kántor-Faragó (Universiteit Debrecen)

Diese Analyse wird der kausalen Konjunktionen *want*, *omdat* und *aangezien* gewidmet. Die Beispiele sind größtenteils der *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* [1] entnommen.

Wie in vielen traditionellen deutschen ist auch in den meisten niederländischen (Schul-) Grammatiken Subordination und Koordination das wichtigste Merkmal für die Beschreibung der Kausalkonjunktionen. Dementsprechend gelten *omdat* und *aangezien* als subordinierend und *want* als koordinierend. Wir wissen jedoch, dass es einen komplizierteren Unterschied gibt, also die Auswahl des Konnektors durch semantisch-pragmatische Aspekte beeinflusst wird. Diese drei Konjunktionen sind nämlich nicht beliebig austauschbar, auch wenn die dadurch entstehenden Sätze nicht grammatisch richtig sind. Es wird versucht, das Problem durch drei Präzisierungsschritte zu umreißen.

1. *omdat* vs. *want* vs. *aangezien* – der „markanteste“ Unterschied?

Während die Situation im Falle des Deutschen ziemlich deutlich ist und in der Literatur meistens von drei Kausalkonjunktionen gesprochen wird (*weil*, *denn* und *da*), findet man bei den niederländischsprachigen Autoren unterschiedliche Untersuchungsgegenstände. Im Mittelpunkt des Interesses stehen meistens die Kausalkonjunktionen *omdat* und *want* (De Vries 1971, Verhagen 2001). Andere Autoren (z.B. Degand 2001) sind jedoch von einer anderen Dreiteilung ausgegangen, nämlich von *want*, *omdat* und *doordat*. Pit (2003, 2005) nimmt nicht nur *doordat*, *omdat* und *want*, sondern auch *aangezien* unter die Lupe.

Eine größere Aufmerksamkeit wird in der ANS auch *dat* gewidmet, die auch einen kausalen Zusammenhang ausdrücken können:

- (1) Ben je ziek, *dat* je zo bleek ziet?
- (2) Hij heeft zeker op zijn kop gehad, *dat* hij zo sip kijkt.
- (3) Lust je dit niet, *dat* je je bord niet leeg eet?
- (4) Ze komt zeker nog terug, *dat* ze het licht heeft laten branden.

Diese sind zwar hochinteressante Beispiele, weil *dat* hier nicht durch einen anderen Subjunktoren ersetzt werden kann [2], können im Rahmen des vorliegenden Artikels jedoch nicht besprochen werden.

Zu den kausalen Subjunktoren rechnet die ANS die Konjunktionen *omdat*, *doordat*, *aangezien*, *daar*, *vermits* (*dewijl*, *doordien*, *naardien*, *nademaal*, *overmits*, *wijl*) [3]. In der ANS werden diese Konjunktionen mit dem umfassenden Term „voegwoorden van oorzaak“ und „voegwoorden van reden“ beschrieben:

Allereerst zijn de categorieën „oorzaak” en „reden” niet altijd gemakkelijk uit elkaar te houden; meermalen is een bepaalde zin ook voor twee interpretaties vatbaar. Verder blijkt *omdat* door vrijwel alle taalgebruikers zowel redengevend als oorzaakaanduidend gebezigd te worden, terwijl *doordat* veel minder voorkomt dan *omdat*.

Daar ist eine sehr formelle Kausalkonjunktion, während *vermits* regional gefärbt ist. Auch die Kausalkonjunktion *waar* kommt ausschließlich in formell-amtlichem Sprachgebrauch vor:

(5) *Daar* deze vogels grote, krachtige poten hebben, worden ze grootpootoenders genoemd.

(6) *Vermits* het regent, ga ik niet uit.

(7) *Waar* de toestand nog zorgwekkend is, meent de minister dat de bezuinigingsmaatregelen voorlopig gehandhaaft moeten blijven^[4].

Interessant ist auch, das Phänomen zu beobachten, dass auch die Konjunktion *als* eine kausale Beziehung zwischen zwei Propositionen ausdrücken kann:

(8) Dik *als* hij was, kon hij niet door de nauwe opening (= 'Omdat hij zo dik was...')

Diese Beispiele haben uns gezeigt, dass die beschreibende Grammatik des Niederländischen noch eine ganze Reihe Kausalkonjunktionen kennt und bespricht, im Weiteren werde ich mich nur auf die Konjunktionen *omdat*, *want* und *aangezien* konzentrieren.

2. *omdat* vs. *want* vs. *aangezien* – Verbstellung und ihre pragmatischen Aspekte

Die Verbstellung in den niederländischen *want*-Sätzen unterscheidet sich eindeutig von den deutschen *denn*-Sätzen: das interne Konnekt ist entweder ein V2- oder ein Nichtsatz.

(9) Ik blijf binnen, *want* het regent heel sterk.

(10) Hij rookt *goede want dure* sigaren.

(11) Dit is *minder bekend, want minder algemeen*.

(12) Hij werkt *langzaam, want uiterst nauwkeurig*.

Auch bei den *omdat*-Sätzen kann nicht über eine deutliche Übereinstimmung gesprochen werden. Das interne Konnekt des niederländischen *omdat* kann kein Nichtsatz sein. V2- und V-Letzstellungen sind jedoch möglich.

(13) De rector had besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten, *omdat* het verbod was overtreden.

(14) *Omdat* het verbod was overtreden, had de rector besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten.

Über die Konstruktion *omdat*+V2, die ebenfalls nur in der gesprochenen Sprache vorkommt, wissen wir relativ wenig, bis jetzt ist sie kaum erforscht worden.

Auch das interne Konnekt von *aangezien*-Sätzen zeigt andere Eigenschaften als das von *da*-Sätzen: In diesen Sätzen finden wir immer eine V-Letztstellung, Nichtsätze lässt *aangezien* in seinem internen Konnekt nicht zu.

(15) De rector had besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten, *aangezien* het verbod was overtreden.

(16) *Aangezien* het verbod was overtreden, had de rector besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten.

Konjunktion	V2-Satz	V-Endsatz	Nichtsatz
<i>omdat</i>	√[5]	√	-
<i>want</i>	√	-	√
<i>aangezien</i>	-	√	-

Übersicht 1: Wortstellungsmöglichkeiten in *omdat*-, *want*- und *aangezien*-Sätzen

Das Bild über die Positionierung der Konnekte unterscheidet sich nicht mehr so stark vom Deutschen. Bei *want* kommen ähnlich wie bei *denn* postponierte oder eingeschobene interne Konnekte vor, die anteponierte Stellung ist nicht möglich:

(17) Mijn vriend – *want* dat ben jij – kan altijd op mij rekenen.

(18) **Want* het regent, blijf ik binnen.

Das interne Konnekt ist im Falle von *omdat* meistens postponiert. Anteponierte und eingeschobene interne Konnekte kommen viel seltener vor:

(19) De rector had besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten, *omdat* het verbod was overtreden.

(20) *Omdat* het verbod was overtreden, had de rector besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten.

(21) De rector had besloten – *omdat* het verbod overtreden was – de school tijdens de morgenpauze te sluiten.

Das interne Konnekt der *aangezien*-Sätze kann sowohl anteponiert als auch postponiert stehen, Beispiele für eine eingeschobene Stellung des Konnechts sind mir nicht bekannt:

(22) De rector had besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten, *aangezien*

het verbod was overtreden.

(23) *Aangezien* het verbod was overtreden, had de rector besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten.

Parallel zu Übersicht 5 werden auch die niederländischen Konjunktionen zusammengefasst:

internes Konnekt	anteponiert	postponiert	eingeschoben
<i>omdat</i>	√	√	√
<i>want</i>	-	√	√
<i>aangezien</i>	√	√	-

Übersicht 2: Position der internen Konnekte in *weil*-, *denn*- und *da*-Sätzen

Auf Grund dessen kann die zweite primäre Fragestellung vorliegender Arbeit teilweise beantwortet werden: Obwohl es zwischen einzelnen deutschen und niederländischen Kausalkonjunktionen eine scheinbare syntaktische Übereinstimmung gibt (*weil*, *omdat* + V-Letztsatz, *da*, *aangezien* + V-Letztsatz, *denn*, *want* + V2-Satz), ist diese Behauptung sehr oberflächlich, und bei einer näheren Untersuchung von Verbstellung und Position der Konnekte kommen deutliche Unterschiede zum Vorschein, wie z.B. *weil/da*+Nichtsatz vs. *want*+Nichtsatz.

3. *omdat* vs. *want* vs. *aangezien* – Satztypen und ihre pragmatischen Aspekte

Das externe Konnekt (d.h. P2) der *want*-Sätze kann sowohl ein Aussagesatz, als auch ein Aufforderungssatz oder ein Fragesatz (w-Fragesatz oder Verberstsatz) sein:

(24) Ga naar boven, *want* ik wil werken.

(25) Kom je vanmiddag een uurtje met me praten? *Want* ik voel me zo eenzaam.

(26) Wie komt nog mee? *Want* ik heb nog twee vrije plaatsen in de auto.

Das interne Konnekt kann auch ein Aussagesatz oder ein Aufforderungssatz sein.

(27) Vis biedt kansen in de horeca. *Want* ga maar na, de Nederlander eet er thuis maar weinig van.

Die Kausalkonjunktion *want* kann – ähnlich wie *denn* – eine „selbständige“ Erklärung liefern:

(28) Feta wordt van geitenmelk gemaakt. *Want* dat wilde je toch weten.

(29) Waar en wanneer ben je geboren? *Want* ik moet dit formulier invullen.

(30) Wie heeft Napoleon verslagen bij Waterloo, *of* heb je dat nog niet geleerd?

Want ik kan me voorstellen dat jullie leraar niet erg opschiet met zo'n stelletje zwakbegaafden.

(31) Zijn ze thuis? *Want* jij kent ze zo goed.

(32) Wordt feta van geitenmelk gemaakt? *Want* er zijn hier zo weinig koeien.

Sowohl das interne als auch das externe Konnekt sind meistens Aussagesätze, Fragesätze kommen vereinzelt im externen Konnekt vor:

(33) Had de rector besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten *omdat* het verbod overtreden was?

Über die Konjunktion *aangezien* behaupten Van Es & Van Caspel (1975, zit. nach Van Belle 1989: 449) Folgendes: „Het causaal (...) fungerende *aangezien* is in gestileerd betogende taal een gangbaar voegwoord. (...) In populaire taal gebruikt men liever *omdat* (...)”. Sie legen also den Nachdruck auf die stilistischen Eigenschaften von *aangezien* und erklären damit ihr geringes Vorkommen in der gesprochenen Sprache. Den Unterschied zwischen *want* und *aangezien* sieht Van Belle darin, dass in der Konstruktion *X aangezien Y/aangezien Y* [6], *X Y* als eine bereits bekannte, feste Angabe existiert, die im (mündlichen oder schriftlichen) Text sogar bereits vorher erwähnt werden kann. *want Y* kann jedoch ein neues Argument, eine neue Unterstützung usw. einführen (vgl. a.a.O. 453). Um die semantisch-pragmatische Übereinstimmung zwischen *want* und *aangezien* zu beweisen, argumentiert Van Belle mit der Paraphrasierbarkeit der *aangezien*- und *want*-Konstruktionen durch *dus*-Konstruktionen und der *omdat*-Konstruktionen durch *daarom*-Konstruktionen:

(34) De lente komt eraan, *want* ik heb vandaag een zwaluw gezien.

(35) De lente komt eraan, *aangezien* ik vandaag een zwaluw gezien heb.

(36) *Aangezien* ik vandaag een zwaluw gezien heb, komt de lente eraan.

(37) Ik heb vandaag een zwaluw gezien, *dus* (**daarom*) komt de lente eraan.

(38) De baby huult, *omdat* hij buikpijn heeft.

(39) De baby heeft buikpijn, *daarom* (**dus*) huult hij.

Van Belle stellt auf Grund seiner semantisch-pragmatischen Überlegungen die Klassen „semantische connector” und „pragmatische connector” vor.

De semantische connector verbindt twee proposities tot één samengestelde propositie, die de propositionele inhoud van één taalhandeling vormt. De pragmatische connector fungeert als de verbale indicator van een taalhandeling en verbindt de taalhandeling die hij inleidt, met één of meer voorafgaande of volgende taalhandelingen tot een complexe taalhandeling.

In diesem Sinne ist *omdat* „ein semantischer Konnektor”, während *want* und *aangezien* „pragmatische Konnektoren” sind. Diese Gedanken stimmen hauptsächlich mit Paschs (1983, 1997) Theorie über die deutschen Kausalkonjunktionen überein.

4. Weitere Forschungsmöglichkeiten: *omdat* vs. *want* vs. *aangezien* – Gesprochene Sprache und Schriftsprache

Das sprechsprachliche Phänomen *omdat*+V2 ist bisher kaum erforscht worden. Es ist jedoch anzunehmen, dass es sich um eine mit der deutschen *weil*+V2 vergleichbare Konstruktion handelt. Kaum erklärbar ist die Tatsache, warum in den letzten zwanzig Jahren über *weil*+V2 im deutschen Sprachgebiet zahlreiche Publikationen erschienen sind und warum die niederländischsprachige Literatur das Problem vernachlässigte. Sollte vorliegende Untersuchung in Zukunft um Aspekte der gesprochenen Sprache erweitert werden, würde sie für dieses immer noch umstrittene Problem sicherlich relevante Ergebnisse liefern.

Literatur

van Belle, William (1989):

„Want, omdat en aangezien. Een argumentatieve analyse“, *Leuvense bijdragen* 78, 435-456.

Degand, Lisbeth (2001):

Form and Function of Causation. A Theoretical and Empirical Investigation of Causal Constructions in Dutch, Leuven u.a.: Peeters

Haeseryn, Walter u.a. (1997, e-Publ.):

Algemene Nederlandse Spraakkunst. Groningen – Deurne: Martinus Nijhoff uitgevers – Wolters Plantyn, online im Internet URL <<http://oase.uci.kun.nl/~ans/>>

Pasch, Renate (1983):

„Die Kausalkonjunktionen 'da', 'denn' und 'weil': drei Konjunktionen – drei lexikalische Klassen“, *Deutsch als Fremdsprache* 20/6, 332-337.

Pasch, Renate (1997):

„weil mit Hauptsatz - Kuckucksei im denn-Nest“, *Deutsche Sprache* 25, 252-271

Pasch, Renate u.a. (Hg.) (2003, e-Publ.):

Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln), Berlin – New York: de Gruyter (Schriften des Instituts für deutsche Sprache 9). online im Internet URL

<http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/sysgram.ansicht?v_typ=d&v_id=1182>

Pit, Mirna (2003):

How to express yourself with a causal connective: subjectivity and causal connectives in Dutch, German and French, Amsterdam u.a.: Rodopi (Utrecht studies in language and communication 17).

Pit, Mirna (2005):

„Subjectiviteit en causale connectieven”, *Taalbeheersing* 27.1, 24-41.

Verhagen, Arie (2001):

„Terug naar want en omdat”, in: Dongelmans, Berry & Lalleman, Josien & Praamstra, Olf (Hg): *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden*, Leiden: Stichting Neerlandistiek, 107-119.

de Vries, Jan (1971):

Want en omdat, *De nieuwe taalgids* 64, 414-421.

Woordenboek der Nederlandsche taal (1993), Bd. I, III, X und XXIV, Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexikologie

[1] Es gibt für das Niederländische (noch) kein Konnektorenhandbuch (*Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen. Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln*, Berlin – New York: de Gruyter, Schriften des Instituts für deutsche Sprache 9, online im Internet URL

<http://hypermedia.ids-mannheim.de/pls/public/sysgram.ansicht?v_typ=d&v_id=1182>.

Da die ANS – genau wie das *Handbuch* - eine im Internet zugängliche Version hat, wurde sie als Quelle verwendet.

[2] Manchmal ist jedoch dieselbe Konstruktion mit *want* möglich.

[3] Das *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) spricht in diesem Zusammenhang von den Synonymformen *aangemerkt, aangezien, daar, dewijl, doordat, doordien, naardien, nademaal, overmits* en *vermits* (Band X: 187). In der ANS wird (im Gegensatz z.B. zu Hilgendorf) zwischen auch heutzutage gebräuchlichen und formell-archaischen Kausalkonjunktionen (*dewijl, doordien, naardien, nademaal, overmits, wijl*) deutlich unterschieden. In diesem Sinne sind *omdat, doordat* und *aangezien* die häufigsten Kausalkonjunktionen des Standardniederländischen.

[4] Interessant ist zu beobachten, dass das niederländische kausale *waar* ausschließlich in formell-amtlichem Sprachgebrauch vorkommt, wobei das deutsche *wo* mit kausaler Bedeutung nur in der gesprochenen Sprache zu belegen ist.

[5] Nur in der gesprochenen Sprache möglich.

[6] Nach Van Belle kommen *aangezien Y, X-* öfter vor als *X, aangezien Y*-Konstruktionen vor (vgl. S. 451).